

УДК:9(584.4):94(575.1)(100)

Нодирабегим ВАЙСОВА,

Преподаватель Ташкентского государственного технического
университета имени И.Каримова.
E-mail:nodiraxon868@gmail.com

Профессор Национального университета Узбекистана, д.и.н. Кобзева О.П. на основе отзывов

НЕКОТОРЫЕ НОВЫЕ АСПЕКТЫ В ИЗУЧЕНИИ СОГДИЙСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Аннотация

В статье рассматриваются новые аспекты в изучении согдийской колонизации Великого Шелкового пути. Первые сведения о согдийских колониях появились в начале XX века. О согдийцах на Великом Шелковом пути было написано множество монографий и статей, посвященных проблеме как непосредственно сложения ВШП и функционирования, характеру перевозимых по нему в разные эпохи товаров, дипломатическим и культурным контактам, городам на его трассах, так и истории согдийской диаспоры на нём и т.д. По мере накопления новых данных возрастал интерес к колониям согдийцев. В начале XXI века начались раскопки могильников на территории Северного Китая, где обнаружены погребения согдийцев, которые дали новый вид источников - эпитафии. Материалы археологических раскопок помогают нам лучше узнать духовный мир, материальную культуру, торговую, административную и политическую деятельность согдийцев на Великом шёлковом пути.

Ключевые слова: ВШП, Китай, Запад, Согдийские колонии, Дуньхуань, Средняя Азия.

SOME NEW ASPECTS IN THE STUDY OF THE SOGDIAN COLONIZATION OF THE GREAT SILK ROAD

Annotation

The article presents new aspects in the study of the Sogdian colonization of the Great Silk Road. The first information about the Sogdian colonies appears at the beginning of the 20th century. A lot of monographs and articles have been written about the Sogdians on the Great Silk Road, devoted to the problems of both the formation of the Great Silk Road and its functioning, the nature of goods transported through it in different eras, diplomatic and cultural contacts, cities on its routes, and the history of the Sogdian diaspora on it, etc... As new data accumulated, interest in the Sogdian colonies increased. At the beginning of the 21st century, excavations of burial grounds began on the territory of North China, where the burials of the Sogdians were discovered, who gave a new type of sources - epitaphs. The materials of archaeological excavations help us to better know the spiritual world, material culture, trade, administrative and political activities of the Sogdians on the Great Silk Road.

Keywords: Great Silk Road, China, West, Sogdians colonies, Dunhuang, Central Asian.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИДАГИ СЎҒД МАНЗИЛГОҲЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ БАЪЗИ ЯНГИ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация

Мақолада Буюк Ипак йўлидаги сўғд манзилгоҳларини ўрганишнинг янги жиҳатлари муҳокама қилинади. Сўғд манзилгоҳлари ҳақидаги биринчи маълумот XX аср бошларида пайдо бўлди. Буюк Ипак йўлидаги Сўғдлар ҳақида кўплаб монография ва мақолалар ёзилган бўлиб унда, Буюк Ипак йўлида жойлашуви ва фаолияти, шу йўл орқали турли даврларда олиб келинган маҳсулотлар, элчилик ва маданий алоқалари, унинг йўналишидаги шаҳарлар, шунингдек сўғд диаспораси тарихи ва бошқалар ёритилган. Янги маълумотларни тўпланиши билан сўғд манзилгоҳларига қизиқиш ортиб борди. XXI аср бошларида Шимолий Хитой ҳудудига дафн этилган қабрлар қазилмалари натижасида дафн этилган сўғдлар топилди ва бу эса эпитафия қабрлар устидаги ёзув каби янги турдаги манбани берди. Археологик қазилма материаллари бизга Буюк Ипак йўлида яшаган Сўғдларнинг маънавий дунёси моддий маданияти, иқтисодий, маъмурий ва сиёсий фаолияти ҳақида кўпроқ билиб олишга ёрдам беради.

Калит сўзлар: Буюк ипак йўли, Ғарб, Хитой, Сўғдийларни манзилгоҳлари, Дуньхуан, Ўрта Осиё.

Введение. Согдийская колонизация как исторический феномен известен с конца XIX века и возникает в тесной связи с Великим шёлковым путём. Действительно, говоря о Шёлковом пути, нельзя обойти торговую деятельность согдийцев и их торговые фактории и, в свою очередь, нельзя говорить о согдийской колонизации без истории Великого шёлкового пути.

Согдийцы - одна из древнейших народностей арийского происхождения. На это прямо указывает и Авеста, в которой среди стран арийцев упоминается и

арийская область «Гава - обитель согдийцев». По тексту Бехистунской надписи (VI в. до н.э.) известно, что Согд был завоеван и включен в состав Ахеменидской державы. Переломным моментом в истории согдийцев становится конец IV в. до н.э., когда Александр Македонский вторгся в Согд. Героическая борьба согдийцев под предводительством Спитамена закончилась неудачно: греко-македоняне оккупировали обескровленный Согд, а многие согдийцы покинули края и эмигрировали на восток [1].

Методы. Так, самой заметной общиной переселенцев в Западном Китае, были согдийцы чья родина находилась в Самарканде и окружающих его городах нынешнего Узбекистана. Их колонии сформировались практически в каждом китайском городе, где согдийские старосты- сабао надзирали над делами в местных общинах. Часть согдийских переселенцев представляли купцы: их персонажи появляются в литературных произведениях настолько часто, что возник навязчивый образ богатого купца. Согдийские купцы и на самом деле занимались ювелирным изделиями и драгоценными камнями, которые отличались двумя товарными преимуществами: они стоили дорого, а весили мало. Только вот факт существования такого стереотипа совсем не означает его соответствия действительности. Нет утверждения того, что торговля вдоль Шёлкового пути процветала настолько, что позволила обогатиться тысячам согдийцев, населявшим историческую столицу Чанань. Среди тысяч согдийцев поселившихся в китайских городах при династии Тан, купцы составляли меньшинство.[2]

Предприимчивые и трудолюбивые согдийцы осваивали новые земли, создавали свои новые поселения, занимались земледелием, ремеслом, торговали с окружающими их кочевыми племенами. Таким образом, к востоку от Согда - в Семиречье, Восточном Туркестане, Южной Сибири, на Дальнем Востоке - появились и процветали согдийские колонии, остатки которых изучены и изучаются археологами.

За последние десятилетия был выполнен определённый объём исследований по истории согдийской колонизации на Великом шелковом пути на основе уже имеющихся письменных источников. Одновременно продолжались археологические исследования в зоне колонизации, что привело к накоплению большого корпуса новых источников – археологических материалов, ввод которых в научный оборот, несомненно, позволяет самостоятельно решить ряд аспектов этой проблемы

В 1877 г. немецкий учёный Фердинанд Фрайхерр фон Рихтгофен опубликовал свой труд «Китай», в котором ввёл в научный оборот термин «Шёлковый путь» (Seidenstrassen) для обозначения системы торговых путей, связывавших Китай со странами Европы, Ближнего и Среднего Востока. Стали появляться научные исследования. В конце XIX - начале XX вв., в результате работ русских, немецких, французских, английских и японских экспедиций, были открыты памятники искусства Восточного Туркестана. Тогда же, в связи с изучением ВШП, появились первые сведения о согдийцах. К началу XX века крайне скудные сообщения письменных источников стали подкрепляться находками археологов.

В конце 50-х годов XX в. начинается целенаправленное и планомерное археологическое изучение Северо-западных районов Китая, что сказалось и на процессе накопления первоисточников. Начало больших работ по строительству высокоскоростных дорог и жилых массивов в городах Северного Китая привели к открытию и раскопкам значительного количества археологических памятников, главным образом, ранее неизвестных погребений. В этих захоронениях было обнаружено большое количество вещей. Очень важную работу с найденными предметами провёл профессор Сю Пин-фан из Института археологии Академии Социальных наук Китая.

Находки были разнообразны: керамика, монеты, текстиль, золотые и серебряные изделия, эпитафии и др. Изобилие импортных товаров указывает на связь памятников с торговлей по Шёлковому пути. Интересны сцены настенной живописи, иллюстрирующие международную торговлю: фигуры иностранцев (персидские, согдийские и возможно арабские торговцы), ведущих верблюдов и лошадей, груженых товаром.

Исходя из техники изготовления вещей, профессор Сю Пин-фан разделил найденные в погребениях золотые и серебряные украшения на три группы: предметы согдийского происхождения, сасанидские вещи, римско-византийские изделия. В количественном отношении согдийская группа предметов была самой многочисленной. Находки археологов указали и на ещё один новый пункт согдийских колонистов. Типичные согдийские изделия – серебряная посуда и кухонная утварь - были найдены в 1975 году, при раскопках захоронения недалеко от небольшого городка Ингжоу, в провинции Ляонин (Северо-Восточный Китай).

В округе бывшей столицы танского Китая- Чаньане было обнаружено множество захоронений, которые имели отношение к согдийцам. Здесь вскрыты гробницы представителей Танской династии, членов императорской семьи. В нескольких захоронениях танских принцев и принцесс находились керамические изделия высокого качества. Но более интересным было то, что они украшались нетипичными для Китая изображениями: сценами охоты на гепардов. В захоронении принца Ю-ди обнаружена керамика, также украшенная картинкой дрессировки гепарда. По мнению исследователей, охота на диких хищников - львов, тигров, леопардов, гепардов - зародилась и была широко распространена в Западной Азии, но была принесена согдийцами в Китай и стала излюбленным занятием китайской знати [3].

Каждый год археологических раскопок в Китае, особенно на территории древних городов как Сиань (Чанань), приносит новые материалы по истории согдийских колоний. Эти материалы относятся, в основном, к миграции согдийцев в древнюю столицу Китая Чанань. В предместье Чананя археологи раскопали несколько гробниц согдийцев, перемещавшихся и в некоторые другие города Северного Китая в конце VI-начале VII вв. Гробницы и отдельные захоронения согдийцев были найдены также в Гюяне, Нинся, Гайюяне, Шаикси и др[4].

В китайских документах часто упоминается одна согдийская семья - Ань, проживавшая в Вювее (Лианжоу). Фамилия указывает, что это были выходцы из Бухарского Согда, называемого в источниках как владение Ань. По мнению профессора Антонио Форте, члены этой семьи являются потомками парфянского принца Ань Шигао. Однако на основании имеющихся эпитафий профессор Рон Сян убеждён в бухарском происхождении семьи Ань [5].

В тексте эпитафии есть сведения о том, что братья из этой семьи – Ань Сингуй и Ань Сиорен, встав во главе согдийцев, свергли режим Ли Гюя в Лианжоу (Вювее) и перешли под власть Танской династии, чем и заслужила семья Ань своё высокое положение в период правления Танского двора. Семья Ань возглавляла согдийскую колонию в Вювее, в эпитафиях Ань называется *сабао* - так называли

предводителей караванов, а позднее это стало титулом руководителей общины. Другие члены семьи Ань также верно служили императорам Тан. Так, Ань Юаньшу, сын Ань Сингуя, прославился в войнах с тюрками. Он был похоронен в мавзолее, рядом с императором Тай-зангом. Внук Юаньшу – Ань Жонжинг – был губернатором Шанжоу в первой половине VIII в.

В Луояне, расположенном к югу от Линжоу и Сианжоу, было раскопано захоронение ещё одного согдийца по имени Ань Пу. Эпитафия свидетельствует, что погребённый являлся руководителем Префектуры 6-ти Ху. Известно, что здесь располагалась одна из самых крупных согдийских колоний.

В южном пригороде Гуояня – Нинся археологи раскопали гробницу согдийской семьи Ши, жившей в период правления Суй-Тан. В захоронении найдены 8 эпитафий, из которых 7 принадлежали семье Ши и 1 – семье Ань. Здесь же были обнаружены сапфировая печать с пехлевийской надписью, золотая маска, серебряная сасанидская монета и золотая византийская монета.

В июне 1999 г. в Тайюане (Шаньси) была раскопана гробница согдийца Ю Хонга. Согласно эпитафии Ю Хонг был из владения Ю, о котором в традиционных китайских источниках нет никаких сведений. Однако по контексту вытекает, что предки Ю Хонга были из Средней Азии. Первоначально и сам Ю Хонг служил в государстве жуань-жуаней в Средней Азии, был посланником жуань-жуаней в Иране, Кангюе, у юэцжей и только потом прибыл в Поднебесную. Эпитафия сообщает, что Ю Хонг был важным чиновником в правлении 3-х префектур.

2000 году, археологи Китая сделали ещё одно крупное открытие – была раскопана гробница согдийца Ань Джия в Синьане (Чаньане). Он был правителем согдийской колонии в Тонжоу (совр. Дали в провинции Шаньси). Ань Джия умер в 579 году. В течение полевого сезона были раскопаны ещё несколько объектов, каждый из которых представил учёным значительный объём разнообразной, но чрезвычайно важной информации.

Особое внимание ученых привлекли две гробницы согдийцев: гробница Ань Джия (579 г.), раскопанная в 2001 году, и гробница Ши Виркана, раскопанная в 2004 году. Особенность заключается в том, что эти согдийцы были захоронены по китайскому обычаю в земле, в специальной камере. К камере ведёт длинный, понижающийся дромос. Захоронение зачастую сопровождается эпитафией на китайском языке, в которой содержится краткая биография

покойного. Судя по содержанию эпитафии, погребённый Ань Джия был сыном согдийца и китайки. Благодаря таланту и знаниям он достиг высокого положения в обществе. Эпитафия сообщает, что Ань Джия был назначен *сабао*[6].

Результаты исследование. Почти вековое изучение согдийской колонизации просторов Центральной Азии и Китая в период раннего средневековья раскрывает нам феномен согдийцев. Новые открытия дополняют уже известное и уточняют предыдущие сведения.

Сравнительно- сопоставительный анализ всех источников – традиционных китайских документов из Турфана и Дуньхуана, эпитафий из гробниц и археологических раскопок – помогают нам лучше узнать духовный мир, материальную культуру, торговую, административную и политическую деятельность согдийцев на Великом шёлковом пути.

Обзор исследований последних двух десятилетий позволяет сделать следующие выводы:

-число колоний и согдийцев было гораздо больше, чем ранее предполагалось;

-отмечены следы пребывания согдийцев и на юге Китая, что указывает на вероятность того, что согдийцы попадали в Китай и морским путём;

-первые колонии купцов возглавляли вожатые караванов, титул сабао отражает эту преемственность;

-повседневная жизнь колоний, и особенно знати, отражала жизнь метрополии;

- археологические находки подтверждают процесс ассимиляции согдийцев местным населением.

Заключение. Однако во всех этих исследованиях лишь отчасти затрагиваются истоки и проблемы научного изучения согдийской колонизации на Великом Шелковом пути, фактически его открытия для науки, вопросы периодизации, важность возрождения его в конце XX начале XXI в.

Согдиана и согдийцы проявили наибольшую привлекательность благодаря своей исторической роли в качестве посредников на Шелковом пути, а также благодаря своей особенно утонченной художественной культуре, оказавшей влияние на культуру Китая и сопредельных стран.

В последние десятилетия XX и в начале XXI вв. начинается новый период в истории изучения согдийских колоний – поток новых данных из погребений согдийцев на территории современного Китая. Частота находок и богатая информативность превратили погребальные надписи – эпитафии – в один из главных источников по изучению согдийских колоний и согдийцев в Китае.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рахимов, Н.Т. Исход согдийцев: начало согдийской миграции и колонизации восточных территорий/ Н.Т. Рахимов.//Номаи донишгох. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ, 2015. - №3. - С. 38-44.
2. Сохранилась эпитафия, посвящённая всего лишь одному купцу. Жун Синьцзян, Чжан Чжицин. Cong Samaergan dao Changan- Suteran zai Zhongguo de wenhua yishu [От Самарканда до Чанани: Культурные следы согдийцев в Китае]. Пекин: Beijing Tushuguan Chubanshe, 2004.С.137
3. Xinjiang, Rong. New light on Sogdian Colonies along the Silk Road. Recent Archaeological Finds in Northern China/, Rong. Xinjiang. //Lecture at the BBAW on 20th September 2001.–P.152. Edoc. bbaw. de /volltexte, 2009.- 1106.
4. Lerner, Judith. Aspects of Assimilation: The Funerary Practices and Furnishing of Central Asians in China./ Judith Lerner. - Sino-Platonic, 2005. -p.168: -P.1-51.
5. Forte, Antonio. The Hostage An Shigao and his Offspring/ Antonio. Forte. – Kyoto, 1995.
6. Hansen, V. The Silk Road. A New History / V. Hansen – New York, 2012. – 246 p.

УДК: 9(58): 903/5(584.4)

Санабар ДЖУРАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети докторант (DSc)
тарих фанлари номзоди,
E-mail: sanobar.jo`rayeva@mail.ru

т.ф.д. Х.Э.Юнусова тақризи асосида

HANDISE PLACES OF PILGRIMAGE IN SURHANDARYA

Abstract

In this article, as a result of scientific research, the geographical location, history, and ethno-culture of the Holy places located on the Khonjiza mountains (mount Khursand) in the North of Surkhandarya region, the life of local scientists buried there, and the spiritual heritage of scientists were analyzed. At the same time, shrines and miraculous tourist sites that appeared in nature in connection with the names of masters were studied on the basis of field research and showed their significance in the development of pilgrimage tourism.

Keywords: Khandiza, Gissar ridge, castle, valley, shrine, cemetery, mystic, sheikh, saint, poet, madrasa, student.

ХАНДЖИЗА МЕСТА ПАЛОМНИЧЕСТВА В СУРХОНДАРЬЕ

Аннотация

В данной статье в результате научных исследований были проанализированы географическое положение, история, этнокультура святых мест расположенные на горах Хонджиза (Гора Хурсанд) на севере Сурхандарьинской области, жизнедеятельность местных ученых, похороненных там и духовное наследие ученых. В то же время святыни и чудотворные туристические объекты, появившиеся в природе в связи с именами мастеров, были изучены на основе полевых исследований и показали их значение в развитии паломнического туризма.

Ключевые слова: Хандиза, Гиссарский хребет, замок, долина, святыня, кладбище, суфизм, шейх, святой, поэт, медресе, ученик.

СУРХОНДАРЁДАГИ ХОНЖИЗА ЗИЁРАТГОҲЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада Сурхондарё вилояти шимолидаги Хонжиза тоғи (Хурсанд тоғ) зиёратгоҳларининг географик жойлашуви, тарихи, этномаданияти, у ерда дафн этилган маҳаллий алломаларнинг, ҳаёт-фаолияти, маънавий мероси илмий изланишлар натижасида таҳлил қилинган. Шу билан бирга ҳўжалар, шаҳидлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар ва табиат томонидан пайдо бўлган мўжизакор туристик объектлар дала тадқиқотлари асосида ўрганилиб, зиёрат туризмни ривожлантиришдаги аҳамияти кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Хондиза, Ҳисор тизмаси, қаъла, водий, зиёратгоҳ, қабристон, тасаввуф, шайх, авлиё, шоир, мадраса, шогирд.

Кириш. Сурхондарё вилояти шимолий ҳудуди бўлган Ҳисор тоғ тизмасига қирувчи Хонжиза тоғи (Хурсанд тоғ) табиати, тоғ халқининг қадим тарихи, этномаданияти ўзига хос бўлиб, у ерда дафн этилган маҳаллий алломалар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар, қадамжолар, уларнинг маънавий мероси, табиат томонидан пайдо бўлган туристик зоналар мавжуд. Туризм йўналиши бугунги кунда жаҳон давлатларида устувор соҳага айланган бир даврда тоғ ҳудудида маҳаллий ва хорижий туризмни ривожлантириш давлатимиз иқтисодиёти юксалтиради.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сон "Ўзбекистон Республикаси туризм соҳасини ривожлантириш учун қулай шар-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ҳамда 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон "Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш учун чора тадбирлари тўғрисида"ги фармони асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг № 709-сонли фармойиши қабул қилинган, унга кўра" ВАҚФ "хайрия жамоат фонди ташкил этилди.

Унга кўра Республикаимизнинг туризм салоҳиятини ҳисобга олиб, биринчи навбатда инвестицияларни фаол жалб қилиш, соҳага инновацион ғоя ва технологияларни жорий этиш, шунингдек мамлакат бой, табиий, маданий ва тарихий меросининг мавжуд ресурслари ва имкониятларидан ҳар томонлама фойдаланиш ҳисобида амалга ошириш кўзда тутилган.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Сурхондарё зиёратгоҳларига тааллуқли тадқиқотларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: саёҳатчилар эсдаликлари, археологик, этно-график, дала тадқиқотлари, тавсирий нашрлар. Тадқиқотимизда тавсирий нашрлар ва дала материалларидан кенг фойдаланилди.

Хонжизада маҳаллий алломалар, ҳўжалар шаҳидлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар бўлиб, уларнинг тарихи ҳақида ҳеч қандай манбада кўрсатилмаган. У ерда яшаб ўтган тасаввуфчи олим Сўфий Ҳисорий Хондизагӣ (1878-1921)нинг ҳаёт-фаолияти ҳақида ўзи ёзган "Чўшиши дарёи дарс" ("Дарс дарёсининг қайнаши") [5] асарида берилган. Шу билан бирга бу китобда устози, шайх Эшони Сафар Халифа (тах. 1850-1935) ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Хонжизалик тасаввуф вакили Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагий (1871-1967) "Тачоллои ишк" ("Ишк тажаллийси") [8] китоби муаллифи бўлиб, унда ҳаёти ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган Икки аллома ҳам Аллоҳ ишқиға етиш, уни улуғловчи шеърлар ёзган.

Ёзувчи Мирзо Кенжабек ўзининг "Термиз тақираси. Буюк Термизийлар" [7] номли китобида Хонжизалик алломалар: Сўфий Ҳисорий Хондизагий, Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагийларнинг ҳаёт-фаолияти ҳақида ёзган.

Шу ерда бундан 500-600 йиллар олдин яшаган авлиё ва шайх домла Нодирмуҳаммад Самарқандий ва шайх Эшони Сафар Халифа, Сўфий Ҳисорий Хондизагийнинг акаси домла Айниддин (1869-1938) ҳақидаги қўшимча маълумотлар дала тадқиқотлари даврида информаторлардан олинди [10], [14].

Зиёратгоҳлар, табиат томонидан пайдо бўлган туристик зоналар ҳақидаги маълумотлар дала тадқиқотлари асосида йиғилди. Бундан ташқари мазкур тадқиқотнинг долзарблигини кенгроқ ёритиш, тарихини чуқурроқ ўрганиш мақсадида қўшимча адабиётлардан фойдаланилди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Тоғ ҳудуди аҳолисининг қадим тарихи, маънавияти ва этномаданияти **анализ методи** асосида таҳлил қилинди.

- Сурхон воҳаси тарихига катта ҳисса қўшган тоғлиқ маҳаллий алломаларнинг ҳаёт-фаолияти, илмий мероси ва аҳоли маънавий ҳаётида тугган ўрни **реперспектив ёндашув** орқали ўрганилди.

- Зиёратгоҳлар ва табиат томонидан пайдо бўлган туристик зоналарнинг тарихини чуқурроқ ўрганиш мақсадида **дала тадқиқотларидан** кенг фойдаланилди.

- Тоғ ҳудудидаги алломалар, хўжалар ва шаҳидлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳамда табиат томонидан пайдо бўлган туристик объектларнинг жойлашуви **географик нуқтаи назардан** таҳлил қилиниб, топографиясини яратиш имкони туғилди.

- Аҳоли маънавий ва адабий муҳити киёсий **таҳлил методи** асосида ўрганилди.

- Аҳоли томонидан зиёратгоҳда бажариладиган маросим ва амаллар, ривоятлар интервью, психологик, социологик тадқиқотлар асосида амалга оширилди. Барча тўпланган материаллар **танқидий таҳлил методи** асосида тизимга солинди.

- Ўзбекистон иқтисодиётини янада юксалтиришни кўзда тутиб, маҳаллий ва халқаро туризмни ривожлантириш учун жаҳон тажрибаси ва маҳаллий менталитетимиздан келиб чиқиб, киёсий, анализ ва комплекс таҳлил методлари асосида **усул ва услублар** ишлаб чиқилди.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ҳисор тоғ тизмаларига қирувчи Хурсанд тоғи Сурхондарё вилоятининг шимолида жойлашган бўлиб, Тожикистон Республикаси билан чегарадош. Халқ орасида Хурсанд тоғ - Хонжиза тоғи ҳам деб аталади. Хонжиза Хурсанд тоғи ҳудудидаги қишлоқнинг номи бўлиб, "Хондиза" сўзи асли хон (туркча), диза (форсча) сўзидан олинган. У хон кўрган қалъа, хон кўрган жой, маърифат қалъаси номини билдиради. Унинг иккинчи талқини(тожикча) "Хонишур" сўзидан олинган бўлиб, нози-неъмат қўйиладиган, меҳмон кутадиган жой маъносини англатади [15].

Маҳаллий аҳолининг айтишича, бу ерда неча юз йиллар олдин Чингизхон, Амир Темурлар ҳам бўлган. Тасаввуфчи олимлар ҳам шу ерда бўлиб, яшаб ижод қилган. Шунинг учун "Хон кўрган жой", "Маърифат қалъаси" номини билдирган.

Тоғ аҳолиси шу ерда бир неча минг йиллардан буён яшаб келаётганлиги сабабли ўзига хос тарихга эга. Хонжиза халқи орасидан тасаввуф соҳасида кучли билимга эга олимлар етишиб чиққан. Уларнинг қабрлари маҳаллий ва вилоят миқёсидаги зиёратгоҳлардир. Хурсанд тоғи ҳудудида Кенгузар, Нилу, Дебодом, Десурх, Хонжиза, Хўжаасмин, Чош... каби қишлоқлар бўлиб, у ерда хўжалар, шаҳидлар номи билан боғлиқ ва табиат томонидан пайдо бўлган 20 дан ошиқ зиёратгоҳлар бор. Тоғ табиати чиройли, салқин, ҳавоси тоза, баҳаво жойлар бўлгани учун ёз фасли давомида доим дам олувчи ва зиёратчилар билан гавжум.

Хонжиза қишлоғи маркази бўлган тепалиқдаги Хонжиза қабристонида Домла Нодирмуҳаммад Самарқандийнинг қабри бўлиб, яшаб ўтган йиллари номаълум. Маҳаллий аҳолининг айтишича бундан 500-600 йиллар аввал Самарқанддан шу ерга келиб қолган, у киши кучли авлиё, тасаввуфчи олим, маърифат тарқатувчи бўлган. Қабри устига маҳаллий аҳоли томонидан макбара қурилган. Ҳозирда маҳаллий аҳоли борадиган зиёратгоҳдир [10].

Тасаввуфчи етук олим, шайх ва шоир Сўфий Ҳисорий-Хондизагийнинг қабри ҳам Хонжиза қабристонидадир. У Домла Нодирмуҳаммад Самарқандийнинг 5 авлоди ҳисобланади. Сўфий Ҳисорий-Хондизагий 1878 йилда тоғли Хонжиза қишлоғида туғилган. Ҳисор тоғ тизмаси ҳудудида туғилгани учун Сўфийи Ҳисорий тахаллусини олган. Илк исломий таълимни қишлоғида олган бўлиб, отаси Абдулвоҳид Нақшбандия тариқатига мансуб эди. Сўфийи Ҳисорий жуда Аллоҳга берилганлиги, дунёга эътиборсизлиги ҳамда танаси озгинлигидан Сўфийи Хараба деб ҳам аталган [5].

Хонжиза қишлоғида Эшони Сафар Халифа исмли қалби уйғоқ, соҳибқаромат шайх бўлиб, шарият ва тариқат илмларида қомил эди. У зот тариқат ижозатини Халифа Чўян исмли валий зотдан олган. Эшони Сафар Халифа аллома ва шоир Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагийнинг амакизадаси бўлиб, Сўфий Хондизагий бир неча қишлоқдошлари қатори ана шу забардаст шайх ва алломадан таълим олган [7].

Эшони Сафар Халифа (тах. 1850-1935 йиллар) Қашқадарё вилояти Қамаш туманида мангу қўним топган Шайх Абдул Ҳасан ибн Илёс Лангарий (вафоти 1491-1492) авлодидан бўлиб, Хонжиза қишлоғидаги маҳаллий аҳолига ислом дини илмидан таҳсил бергани келган ва шу ер аҳолисига пир бўлган [1]. Бобокалони Шайх Абдул Ҳасан ибн Илёс Лангарий ҳам ўз даврида ислом дини ривожига катта ҳисса қўшган ва ўзининг билими, хизматлари билан ҳукмдорлар олдида обрў-эътиборга эга бўлганини тарихдан кўришимиз мумкин.

Сўфий Хондизагий кейинчалик таниқли алломалар бўлиб етишган шоир Муҳаммад Юсуф Маъюсий, Домулла Саъид, Мулло Зиёратшоҳ, Мулло Айнулдин, Мулло Фахрулдин каби шахслар билан бирга Бухородаги Мир Араб мадрасасида узок муддат таҳсил олган [15]. Умрининг охиригача Бухоро мадрасасида мударрислик қилган, соғлиги йўқлиги туфайли ватанига қайтади, 1921 йилда, 43 ёшида Хонжиза қишлоғида вафот этади [13].

Домла Айниддин Сўфий Хондизагийнинг акаси бўлиб, 1860 йилда Хонжиза қишлоғида туғилган. Дастлабки билимни болалигида қишлоғидаги Шайх Эшони Сафар Халифадан олган, Деновдаги Саййид Оталиқ мадрасасида, кейин Бухорода тахсил олган. Мадрасани тугатиб қишлоғига қайтгач Куръони карим, ҳадис, тасаввуфдан шогирдларига илм ўргатган. Фақат ибодат қилган, кунига 100 ракаат намоз ўқиган. 1938 йилда оламдан ўтган, Хонжиза қабристонидаги укаси қабри ёнига дафн этилган [14].

Бундан кўриниб турибдики, 500-600 йиллар муқаддам яшаган тариқат вакили, авлиё Домла Нодирмуҳаммад Самарқандий авлодлари бўлган тасаввуфчи олимлар: Сўфий Ҳисорий-Хондизагий, Домла Айниддин боболари изидан бориб шариат ва тариқат илмларини ўрганишда комил бўлганлар, шогирдлар етиштириб маърифат тарқатганлар. Уларнинг қабрлари Хонжиза қишлоғидаги катта зиёратгоҳга айланган.

Хонжиза қишлоғида қабристонида яна бир забардаст аллома, санъаткор шоир Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагийнинг хоклари абадий қўним топган [10].

Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагий 1871 йилда Хонжиза қишлоғида ҳунарманд уста оиласида туғилган. Куръон илмидан хабардор бўлган, адабиёт ва санъатни севадиган Усто Муҳаммад Ражаб кичик ўғлининг зийраклиги, илмга ташналигини сезиб тўрт ёшлигидан Хонжиза қишлоғидаги амакиси шайх Эшони Сафар Халифага шогирдликка берган. Шундан сўнг у Денов шаҳридаги Саййид оталиқ мадрасасида таълим олган [8]. У 1821 йил йигирма ёшида Бухорога Мир Араб мадрасасига ўқишга боради. Куръон илмларини чуқур ўрганади. Қисқа вақт ичида мадрасада шоир сифатида танилади. 1915 йилда Мир Араб мадрасасини тамомлайди [2].

Муҳаммад Юсуф Маъюсий қишлоғига қайтиб келиб ижод қилади. Куръон тиловати ва ижодий ишга кўп берилганлиги, фарзандсизлик дард-у ғами туфайли 1948 йилда кўзлари кўрмай қолади. 1967 йил март ойида 96 ёшида оламдан ўтади [7].

Шоирнинг шеърлар баёни қолган бўлиб, у "Гуфтори Маъюсий" ("Маъюсийнинг айтган шеърлари") номи билан машҳур [7].

Хонжизалик адабиёт ихлосманди Хусрав Саъдуллоҳ шоир шеърларини тўплаб, 2003 йилда "Тажоллои ишқ" номли китоб қилиб Душанбе Эрфон нашриётидан чиқарди.

Муҳаммад Юсуф Маъюсий Куръон илмини чуқур ўрганган олим, шоир сифатида Хондиза халқини илм-у маърифатга етаклаган. Унинг Хонжиза қабристонидаги мозори зиёратгоҳ бўлиб қолди.

2018 йил Хонжиза зиёратгоҳи Ўзбекистон мусулмонлари идораси "БАҚФ" хайрия фонди Сурхондарё бўлими ҳисобига ўтган. Фонд ҳисобидан масжиднинг тепа томонига Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагийга атаб, Хурсанд дарёсининг бўйида Сўфий Ҳисорий Хондизагийга бағишлаб рамзий қабр, макбара ва 100 кишилиқ масжид қурилган. Таъмирлаш ишлари ҳозир ҳам давом этмоқда [16], [17].

Хонжиза қабристони ёнида масжид бўлиб, у 1999 йилда маҳаллий усталар томонидан қайта қурилган. Иш давомида масжид устунидан "XIV аср" деган ёзув топишган. Масжид 1000 кишига мўлжалланган бўлиб, зиёратчилар ҳам шу ерда намоз ўқишади [15].

Маҳаллий аҳолининг айтишича, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг севимли шогирди ва куёви, икки буюк халифасидан бири Хожа Алоуддин Аттор (вафоти 1400 йил) [3] нақшбандия таълимотини тарғиб қилиш учун Чағониёндаги (Сурхондарё вилояти) Ҳолчаён (Денов тумани)га келган [4]. У XIV асрда Хонжиза аҳолисининг ҳам пири бўлган, шу масжидда намоз ўқиган [15].

Маҳаллий халқ тоғ ҳудудида сел келиши, тоғ кўчиши, ёввойи ҳайвонлар тазовузидан пир дуоси билан соғ қолиш мумкин деб ўйлашган. Аллоҳдан паноҳ сўрашган.

Бундан ташқари тоғнинг устида, қишлоқларида Хўжалар билан боғлиқ зиёратгоҳлар кўпчиликини ташкил қилади. "Хўжа" сўзи форсча обрў-эътиборли киши, соҳиб-у фахрий, унвон ва мурожаат шакли. Марказий Осиёда XX аср бошига қадар хўжалар Ҳулофои-Рошидийн (Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али)нинг Муҳаммад (с.а.в)нинг қизлари Фотимадан бўлган авлодларидан ташқари, авлодлари даъво қилувчи шахсларнинг фахрий унвони. Бошқа манбаларда хўжалар арабларнинг фатҳий юришларига бошчилик қилган саркардалар авлодлари деб ҳисобланади [6].

Хурсанд тоғ тепасида, муз қатламларидаги Чош қишлоғида Хўжаи Пириях (Қари муз хўжаси) зиёратгоҳи бор. Бу жой Хурсанд тоғнинг энг баланд чўққиси ҳисобланади. Тепаликдаги муз қатламлари қалинлигидан санаш мумкин [9].

Хонжиза маҳалласи Дебодом қишлоғининг шимолий қисмида Хўжаимурид (Муриднинг хўжаси), Куйи сафет (оқ тоғ) этагидаги Хўжаастмин қишлоғида Хўжаиаспбон (отбоқар хўжа), Хонжиза қишлоғининг жанубий томони. Хурсанд дарёнинг қирғоғида Хўжаитунд (бебардош хўжа) каби хўжалар билан боғлиқ зиёратгоҳлар бор [11]. Халқ орасида "Хўжалар 7 та хўжа бўлган" деган қарашлар бўлиб, уларнинг тўрттаси Хонжиза қишлоғида жойлашган. Сариосиё туманининг Хупар тоғи, Олтинсой туманида ҳам хўжалар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар учрайди.

Халқ орасида Араб истилосидан кейин X-XI асрларда ислом динини тарғиб қилиш учун етти хўжалар келган гаплар бор. Хўжаларнинг ким бўлганлиги ҳақида маълумотлар йўқ. Улар асосан тоғли ҳудудлардаги маҳаллий аҳолига ислом илмларидан маърифат тарқатган, пир бўлган, ўзларининг ибодат қилишлари учун ҳам тинч, сокин жой излаган бўлиши мумкин.

Булоқлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳаёт экологияси асосини ташкил этган. Хонжиза қишлоғида Хурсанд тоғидан келадиган дарёнинг бўйида Чашми девоноҳо (Девоналар булоғи) бор. У қадимдан бор бўлиб, катта тошнинг орасидан қайнаб чиқади. Қишлоққа киришда, ўнг томонда тераклар кўп бўлганлиги учун бу ердан чиқаётган булоқ "Кўк тераклар булоғи" деб аталади. Десурх қишлоғидаги Қизилсой бўйида "Оби Сурхон", Найхо тоғининг тагида "Шайхлар булоғи" деб номланувчи булоқлари билан машҳур. Шу билан бирга Нилу қишлоғининг юқорисида, Кенгузар қишлоғига етмасдан чап томонда Қоракиз адирлигида Қўтирбулоқ зиёратгоҳи, қишлоқнинг тепасида Чашмаи Бибиҳур-Бибинур мозорида ҳам муқаддас булоқлар бор. Нилу қишлоғининг кунботар тарафида тоғнинг тепасида ҳам шифобахш сув чиқадиган булоқ бўлиб, у Чашмаи Соро зиёратгоҳи деб аталади. Дебодом қишлоғининг

тепасида Дарвозаҳо зиёратгоҳи жойлашган бўлиб, бу ерда тоғнинг уч жойидан сув чиқади. Хўжаасмин қишлоғи тепасида Кўйи сафет (Оқ тоғ) этагида (тоғ оппоқ кўрингани, доим қор бўлгани учун шундай деб аталади) Қирқ киз (Чил духтарон) зиёратгоҳи жойлашган. Тоғ орасида қирқта арча бор. Бу ерда Шакарсеб (Шакар олма) булоғи бор [12].

Халқ орасида шаҳидлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳам улуғланади. Масалан Хонжиза қишлоғида Шоҳидон тоғининг остида шаҳидлар учун тош билан ўралган Шаҳидон мазороти (Шаҳидлар мазори) бўлиб, Нилу қишлоғининг тугашида Чош тараф дарёнинг бўйида писта боғидаги Писта мазоротида ўнча қабр бор. Бу қабрлар ҳам шаҳидлар қабри ҳисобланади. Нилу қишлоғининг ўртасидаги муқаддас саналадиган ҳовузда балиқлари ҳеч қанча йил бўлмади. Аҳоли шу ҳовуздан сув ичади. Қишлоқдаги Шўркўл сойидаги тепасида ҳам зиёратгоҳ бўлиб, у халқ орасида Мирзо Бобораҳим Машраб ва Сўфи Оллоёр учрашган жой сифатида улуғланади [9].

Хонжиза қишлоғи йўлнинг чап томонида, қишлоқдан анча узоқда Мазори тўқ зиёратгоҳи жойлашган бўлиб, унинг атрофида дўлана дарахти бор [12].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Сурхондарё шимолидаги тоғ қишлоқларида 29 та зиёратгоҳлар мавжудлиги аниқланди. Уларнинг аксариятини вилоят ва ҳудудий, маҳаллий микёсда маълум бўлган зиёратгоҳлар ташкил этади. Жумладан, тасаввуф вакиллари номи билан боғлиқ 5 та, Хўжалар номи билан аталган 4 та, булоқлар билан боғлиқ 11 та, шаҳидлар билан боғлиқ 3 та, 1 та қадамжолар ўрганилиб илмий муомалага киритилди. Тоғ қишлоқларида маҳаллий аҳоли орасидан етишиб чиққан тасаввуф вакиллари ўз халқига диний билим бергани, илм-у маърифат тарқатгани боис, улар хоки ётган зиёратгоҳлар ҳозирги кунда аҳоли бораган муқаддас зиёрат объектидир. Бу жойлар маҳаллий аҳолининг маънавий дунёқарашига ижобий таъсир этадиган маскан сифатида муҳим аҳамиятга эга. Шу билан бирга табиат томонидан пайдо бўлган булоқлар, зиёратгоҳларнинг баланд тепаликларда жойлашганлиги, гўзал табиати, сўлим, салқин ҳавоси зиёратчилар сонининг йилдан йилга ошишига сабаб бўлади. Бу ерда маҳаллий зиёратчилар билан бирга хорижий туристларни ҳам жалб қилиб давлатимиз иқтисодиётини юксалтириш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдужаббор Ҳожи Соатов. Лангар ота табаррук манзилгоҳи ёхуд идрок Шамчироғи. – Т: Фан ва технология, 2010. Б. 72.
2. Азимов М. Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). Қарши: "Насаф", -2006. Б. 256-258.
3. Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. Муин ал-фуқаро. Тарихи муллозода (Бухоро мазорлари зикри). Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария (Самарқанд мазорлари зикри). – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 154-155.
4. Бўриев О. Хожа Аллоуддин Аттор. -Т: Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг маънавий, маданият-тарғибот маркази, 1994. Б. 24.
5. Домулло Сўфи Ҳисори Ходизағӣ. Чўшиши дарёи дарс. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳусрав Саъдуллоҳ. Душанбе: "Диваштич", - 2006. Б. 3-16, 5.
6. Ислон энциклопедияси. Т: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, - 2017. Б. 551-552.
7. Мирзо Кенжабек. Термиз таскираси. Буюк Термизийлар. Т: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, -2017. Б. 380-391, 380-381, 383-385, 385.
8. Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизағӣ. Тачаллои ишқ ("Ишқ тажаллийси"). Душанбе: "Ирфон", - 2003. Б. 3-5.
9. Дала тадқиқотлари. Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Чош қишлоғи. 2019 йил 31 июл. 4 дафтар.
10. Дала тадқиқотлари. Сурхондарё вилояти, Сариосиё тумани Хонжиза қишлоғи, 2019 йил 31 июл. 4 дафтар.
11. Дала тадқиқотлари. Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Дебодом, Хонжиза, Хўжаасмин қишлоқлари. 2019 йил 2 август. 4 дафтар.
12. Дала тадқиқотлари. Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Чош, Хўжасмин, Хонжиза, Десурх, Дебодом, Нилу, Кенгузар қишлоқлари. 2020 йил 15-16 август. 2 дафтар.
13. Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Хонжиза қишлоғида яшовчи, 1940 йилда туғилган Маматкулов Ҳамроқул бобо билан бўлган суҳбат. 2019 йил 2 август. 4 дафтар.
14. Сурхондарё вилояти Денов тумани Янги Хонжиза қишлоғида яшовчи, 1941 йилда туғилган Хўжаев Лутфулло Ҳожи отаси – 1895-1979 йилларда яшаб ўтган Ниёзов Хўжабой бободан эшитилганларини сўзлаб берди. 2019 йил 2 август. 4 дафтар.
15. Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Хонжиза қишлоғида яшовчи, 1957 йилда туғилган Соҳибов Раҳматулло билан бўлган суҳбат. Тожик филологияси фани ўқитувчиси, Хонжиза болалар оромгоҳи директори. 2020 йил 16 август.
16. Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Хонжиза қишлоғида яшовчи, 1976 йилда туғилган Муҳаммадиев Фарход (Домла Маъюсий қадамжоси маъсул ходими: Шартнома №-23, 2019 йил 25 феврал)дан олинган ҳужжатлар асосида берилди. У "Вақф" хайрия фонди Сурхондарё бўлими вакили. 2020 йил 16 август.
17. Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Хонжиза қишлоғида яшовчи, 1988 йилда туғилган Султонов Нуриддин (Домла Маъюсий қадамжоси маъсул ходими: Шартнома №-27, 2019 йил 25 феврал)дан олинган ҳужжатлар асосида берилди. У "Вақф" хайрия фонди Сурхондарё бўлими вакили. 2020 йил 16 август.

УДК:93/94:327(470+575.1/4)(043.3)

Ойбек КЛИЧЕВ,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Бухоро давлат университети докторанти

E-mail: klichev_oybek@mail.ru

“ТАРЖИМОН” ГАЗЕТАСИ САҲИФАЛАРИДА МАНҒИТ ХОНАДОНИ ВАКИЛЛАРИ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИГА ТАШРИФЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Аннотация

Бухоро амирларининг Санкт-Петербург, Москва, Боғчасарой ва Крим ҳудудларига, Тифлис, Пятигорск, Боку каби шаҳарлардаги ташрифлари билан боғлиқ масалалар архив ҳужжатлари билан бир қаторда даврий матбуот нашрларида ҳам ёритилган. Бу турдаги манбаларда ушбу тadbир билан боғлиқ масалалар ижтимоий ёндашув асосида ёритилиши билан характерлидир. Россия империясининг марказий ҳамда ҳудудлардаги маҳаллий нашрлар маълумотлари ўзига хосдир. Мазкур изланиш империянинг маҳаллий нашри ҳисобланган “Таржимон” газетасида манғит хонадони вакилларининг ташриф тафсилотлари ҳусусида қандай маълумотлар ўрин эгаллашининг тадқиқи бағишланади. Газетадаги мақола ва хабарларнинг ҳудудий мансублик ҳусусиятидан келиб чиқиб гуруҳларга ажратган ҳолда тадқиқ этиш ҳам амалга оширилди.

Калит сўзлар: Крим, ташриф, Амир Абдулахад, “Таржимон”, Ялтадаги сарой, сув, Накшбандия тариқати, Боғчасарой, И.Гаспринский, Боку.

ОСВЕЩЕНИЕ НА СТАРИЦАХ ГАЗЕТЫ “ТАРЖИМОН” ВИЗИТОВ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ МАНГЫТСКОЙ ДИНАСТИИ В РОССИЙСКУЮ ИМПЕРИЮ

Аннотация

Вопросы, связанные с визитом Бухарских эмиров в Санкт-Петербург, Москву, Бахчисарай и на территорию Крыма, в такие города как Тбилиси, Пятигорск, Баку наряду с архивными документами, также освещались и в периодических изданиях. Характерно, что в источниках подобного рода вопросы, связанные с данными мероприятиями, освещались в социальном аспекте. Сведения центральных, а также местных изданий Российской империи очень своеобразны. Данное исследование посвящено изучению следующего вопроса, какие сведения о подробностях визитов представителей мангытского двора имели место на страницах газеты «Таржимон» («Переводчик»), являющейся одним из местных изданий империи. Также в процессе изучения было осуществлено следующее, исходя из территориальной принадлежности, статьи и новости из газеты были разделены на группы.

Ключевые слова: Крым, визит, Эмир Абдулахад, «Таржимон», дворец в Ялте, вода, тарикат Накшбандия, Бахчисарай, И. Гаспринский, Баку.

THE CLARIFICATION OF VISITS OF THE REPRESENTATIVES OF MANGHIT DYNASTY TO RUSSIAN EMPIRE IN THE PAGES OF THE NEWSPAPER “TARJIMAN”

Abstract

The issues related to the visits of the emirs of Bukhara to St Petersburg, Moscow, Bakhchisaray and Crimea, Tbilisi, Pyatigorsk, Baku as well as archival documents are covered in periodicals. This type of source is characterized by the coverage of issues related to this event on the basis of social approach. The data of local publications in the central and regions of the Russian empire are unique in their essence. This study is devoted to the study of the details of the visit of the representatives of the Manghit dynasty in the newspaper “Tarjimon”, the local edition of the empire. The study was also conducted in groups based on the peculiarities of regional affiliation of articles and reports in the newspaper.

Keywords: Crimea, visit, Emir Abdulakhad, “Tarjiman”, palace in Yalta, water, the tariqat of Naqshbandiyya, Bakhchisaray, I.Gasprinsky, Baku.

Кириш. “Таржимон-Переводчик” – Боғчасарой-да татар маърифатпарвари И.Гаспринский томонидан кирилл ва араб имлосида рус ва татар тилларида чоп этилган газета. Унда Россия империяси ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида содир бўлган воқеалар билан бирга Крим ҳудудида амалга оширилган муҳим ижтимоий-маданий тadbирлар тўғрисида мақола ва ахборотлар эълон қилиб борилган. Мақолалар орасида Туркистон генерал-губернаторлиги, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳаётига оид хабарларни ҳам учратиш мумкин.

Манғитлар сулоласининг сўнгги вакиллари Амир Абдулахад ҳамда Олимхоннинг Россия империясига ташриф йўналишлари тўғрисидаги хабарлар

Тошкент, Боғчасарой, Симферополь, Севастополь, Ялта, Боку ҳамда империя маркази Москва, Санкт-Петербург шаҳарларида чоп этилган газеталарда эълон қилиб борилган. Газеталарда амирларнинг империя шаҳарларига ташрифи умумий маълумотлар ва қисқа хабарлардан иборат эди.

Газетадаги маълумотларни тадқиқ этиш усули:

Амир Абдулахад ва Олимхонларнинг империя ҳудудига ташрифларига доир хабарлар “Таржимон” газетасида ҳам чоп этилган. Уларни тадқиқ этиш жараёнида мақола ва хабарларнинг ҳудудий мансублик ҳусусиятидан келиб чиқиб қуйидаги гуруҳларга ажратилди.

Биринчи гуруҳ. Бухоро амирларининг Санкт-Петербургга амалга оширган сафарлари хусусидаги мақолалар.

Иккинчи гуруҳ. Боғчасарой ва Қрим ҳудудларига амирларнинг ташрифларига доир хабарлар

Учинчи гуруҳ. Тифлис, Пятигорск, Боку шаҳарларида амирларни кутиб олинишига тегишли маълумотлар.

Таҳлил ва натижалар. Газета саҳифаларида Амир Абдулаҳаднинг 1893, 1896, 1898, 1902, 1910 йиллардаги, Амир Олимхоннинг 1911, 1913 йилларда Россия императори қабулидаги ташрифларига доир маълумотлар ўрин эгаллаган. Ушбу хабарларнинг аксарияти империянинг марказий нашрларига таяниб баён этилади. Амир Абдулаҳаднинг империя ҳудудига дастлаб, 1893 йилги ташрифига доир хабарлар газетанинг бош саҳифасида жойлаштирилган. Бу, ташриф ва унинг аҳамиятидан келиб чиқилган эди.

Ташрифолди хабарларда Бухоро ва унинг тарихи, қолаверса Россия империяси билан олиб бораётган муносабати ёритилади. Бу орқали газета мутасаддилари амир ташрифларининг империядаги мусулмон аҳоли вакиллари ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамиятини кўрсатишга интиланлигини кузатиш мумкин. Буни қуйидаги жумлалар тасдиқлайди.

"Бухоро бизнинг мусулмон муштарийларимизда диний илм, фан ва маърифатнинг йирик маркази сифатида, Россия билан яқин муносабатда бўлган ва ниҳоят россиялик мусулмонларнинг кўпчилиги савдосотик қиладиган бозор сифатида катта қизиқиш уйғотади[1]".

Ёки:

"Ўтган йили биз муштарийларимизни қардош Бухоронинг тарихи ва географияси билан таништирган эдик. Мир Абдулаҳаднинг юксак шахсияти ҳақида бир неча маротаба хабар берганмиз. Ҳукмдоримиз ҳурматли меҳмонининг Россия сафарига омад ёр бўлишини тилаймиз. Махсус поезд билан амир Узун-Ота шахрига ташриф буюради. У ердан икки ҳарбий пароходда Бокуга йўл олади. Батумда жаноби олийлари пароходга ўтириб Одесса ва Киев, Санкт-Петербургга йўл олади"[2].

Бухоро амирининг илк ташриф тафсилотлари газетада чоп этилган "Сафарномаи хазрати амир" - "Путешествие Бухарского эмира" сарлавҳали туркум мақолаларда баён этилади[3]. Газета ўз муштарийларига 1892 йилнинг 7 декабридан 1893 йилнинг 19 февралига қадар бўлган амир сафари ҳақидаги маълумотларни тақдим этади. Уларда Амир Абдулаҳаднинг Бухоро шахридан бошланган сафари Ашхобод-Боку-Тифлис-Ростов на Дону-Москва - Санкт-Петербург - Москва, Боғчасарой - Севастополь - Батум-Тифлис-Боку шаҳарлари йўналишида амалга оширилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Газетанинг саккизта сонидида ўрин эгаллаган ушбу маълумотларга таяниб, империя шаҳарларида амирни ҳудуд маъмурлари томонидан қандай тартибда кутиб олингани, қайси манзилларда жойлаштирилганлиги, маҳаллий аҳоли ва дин пешволарининг амирни қарши олиши ҳақида бирламчи тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Жумладан, сафар тафсилотларида амирни мусулмон диний пешволар Ростов на Дону ҳудудида кутиб олишганлиги ҳақида таъкидлаб ўтилади.

"25 декабр кечқурун амир Ростов на Донуга етиб келди. Амир учун темирйўл бекатидаги император хос хонаси ҳозирланди. Аммо тушишни ихтиёр этмаганидан сўнг кутиб олувчиларни ўз вагониди қабул қилди. Генерал-майор Поляковдан сўнг, Амир Охун Хожи Иззатулло Дивликомов мулла Муҳаммадзокир Бигеев, Муаззин Мусо Бигеев, Файзулло Утикеев, Муҳамеджон Ячбаев ва Раҳматулло Паташевлардан иборат мусулмон вакиллари жамоасини қабул қилди. Мусулмон вакилларининг вагонга кириши биланок, амир ўрнидан туриб шарқона одатга кўра қўшқўллаб кўришди. Охун Девликамов ҳурматли меҳмонни қисқа нутқ билан қутлади ва барча номидан амир сафари эсон-омонлик билан ўтишини ҳамда унга узок умр тилади " [4].

И.Гаспринский Амир Абдулаҳаднинг Санкт-Петербургга ташрифи ҳақида тақдим этган маълумотлари орасида император ва амир ўртасида совға алмашинуви хусусида алоҳида тўхталиб ўтади. Императорнинг амирга тақдим этган тортиқлари ҳақида "Таржимон" газетаси саҳифаларида қуйидагилар баён этилган.

"Россияга олиб келинган қимматбаҳо ва чиройли совғаларга жавобан, Ҳукмдор император номидан Жаноби олийларига қуйидагилар тақдим этилди: четлари олмос билан, ўртаси катта зумрад билан безатилган саллага қўйиладиган пат, копқоғида олмос тошлар билан император Александр III исмининг бош ҳарфлари туширилган, рус заргари Иванов томонидан олтиндан тайёрланган сандиқча, ранг-баранг сир билан қопланган, дастурхон тўшашига мўлжалланган кичик кумуш стол, унинг ўртасида икки бошли оқ бургут, столнинг оёқлари эскича рус услубида грифон шаклида ишланган, қимиз учун қуйма чўмич ҳамда сирланган кумуш патнис, давлат герби акси туширилиб, кандакорлик услубида тайёрланган буюмлар жамланмаси ва бир гуруҳ бошқа буюмлар"[5].

Ушбу маълумотлар давлатлараро совға алмашинувида тақдим этувчи ёки қабул қилувчи томонларнинг миллий менталитети инобатга олинганлигини кўрсатади. Буни юқори даражада тайёрланган шарқона ҳунармандчилик намуналарининг императорга, европача турмуш тарзида қўлланиладиган буюмларнинг эса амирга совға қилинганлигидан билса бўлади.

Шу ўринда "Таржимон" газетасида Амир Абдулаҳаднинг Россия империясига ташрифи баён этилган қундалигининг айрим қисмлари бевосита амир рухсати билан чоп этилганлигини эслатиш жоиз. Қундалик матни 1894 йили И.Гаспринский томонидан рус тилига таржима қилинган эди[6]. Бундан ташқари асардан айрим парчалар газетанинг 1895 йилдаги иккита сонидида "Таҳрири рўзномаи сафари хазрат асари амир Абдулаҳадхон - Дневник Бухарского эмира" сарлавҳаси остида чоп этилган[7]. Қундаликдан олинган парчаларда Бухоро амирининг фақатгина Санкт-Петербургдаги император қабули ҳамда Боғчасарой ва Тифлис шаҳарларидаги ташриф тафсилотлари ўрин эгаллаган.

Газетадаги Бухоро амирининг Боғчасаройга амалга оширган илк ташрифига доир қуйидаги маълумотлар ҳам аҳамиятлидир. Уларда амирни юксак эҳтиром ва маҳаллий одатлар билан қарши олинганлиги баён этилади.

"6 феврал кундузи соат иккида Бухоро амира Жаноби олийлари Боғчасарой шахрига ташриф

буюрди. Хурматли меҳмоннинг ташрифи даврида ёқимли баҳорий илик ҳаво ҳукмрон эди. Темирйўл вокзали ҳамда бозор кўчаси ҳашаматли тарзда яшиллик ва байроқлар билан безатилган эди. Узун кўчанинг икки четида кўлаб одамлар тўпланганди. Шу билан бирга Қрим-татар эскадрасининг пиёда қўшини саф тортиб турарди. Мусулмон аҳоли вакиллари томонидан 1858 йил 17 октябрь санасида барпо этилган Шоҳ фаввораси чиройли безатилган эди".

Ҳамда:

"Шоҳ фаввораси яқинидаги шаҳар дарвозаси олдида оломон тўпланган эди. Жаноби амир фойтундан тушди ва шарофатли Монарх фонтани ёнида турган мухтарам ҳожилардан бир финжон биллурдай тиниқ боғчасарой сувини қабул қилди"[8].

Бу маълумотлар орқали империя маъмурлари Россиянинг бошқа ҳудудларида амирни асосан нон ва туз билан кутиб олган бўлсалар, Боғчасаройда эса уни сув билан қарши олганликларини билиб оламиз. Зеро, сув доимо поклик ҳамда фаровонлик рамзидир. Шунингдек, газетада Бухоро амира Боғчасаройда нақшбандия тариқати вакиллари билан ҳам учрашиб уларга тортиқлар тақдим этганлиги хусусидаги маълумотлар ҳам мавжуд. Буни қуйидаги жумлалар тасдиқлайди.

"Эшитишимизча, Бухорода ҳурмат қозонган Нақшбандия тариқати вакиллари Боғчасаройда борлигини билган амир ушбу тақе шайхи Ҳожи Муродхосил афандига байрам кунлари қийиш учун атлас тўн ва оқ саллани совға тариқасида тақдим этди"[9].

Амир Ялтага Симферополь, Боғчасарой ва Севастополь орқали етиб борган. Бу ташрифларда "Таржимон" газетасининг муҳаррири И.Гаспринский унга ҳамроҳлик қилган. Шунинг учун ҳам амирнинг мазкур шаҳардаги ташриф тафсилотлари ушбу газетада атрофлича ёритилади. Мақолалар асосан хабар шаклида берилиб, улардан амирнинг шаҳарга ташриф саналарини, уни кутиб олган маҳаллий маъмурлар, уларга тақдим этилган Бухоро орден, медаллари хусусидаги қуйидаги маълумотларга эга бўлиш мумкин.

"Симферополь темирйўл вокзалида Жаноби олийларини Таврическ вице-губернатори Истинский, шаҳар бошлиғи Меркулов, земство бошқармаси бошқарувчиси Счастливцев, полицеймстр Кузменко ва кўлаб амалдор ва шаҳар аҳолиси кутиб олишди. Газетамиз муҳаррири амир билан учрашиш учун Симферополга борди ва поездда Боғчасаройга қайтиб келди".

Ёки:

"Боғчасаройда Жаноби олийлари мансабдор шахслар ва шаҳар аҳолиси билан учрашиш мақсадида ўз мулозимлари билан Хон саройига ташриф буюрди. Амир буюмлари, ғазнаси ва бир қисм аъёнлари Севастополга у ердан эса Ялтага қараб йўл олдилар. Боғчасаройда бир кун бўлиб тунни саройда ўтказишди"[10].

Бухоро амирининг Қрим-Ялта ташрифлари ҳам "Таржимон" газетасида чоп этилган. Газета хабарларидан Амир Абдулаҳад ва унинг ҳамроҳлари учун Ялтада дала ҳовлилар ажратилганлигини билиш мумкин. Жумладан, 1893 йилда Барон Врангел, 1898 йилда Қочубей[11], 1899-1900 йилда Безобразов[12] дала ҳовлилари амир ихтиёрида бўлган. Ялтага ҳар

йилги ташриф амир учун бу ерда ўз саройини қуриш эҳтиёжини келтириб чиқарди. "Таржимон" газетасининг 1903 йил сентябрь сониди Бухоро амирининг Ялтада сарой қурилиши учун ер майдони сотиб олганлиги ҳақида қуйидаги хабар жойлаштирилган.

"Ялта шаҳрида жойлашган княз Чингизга тегишли 2121 ярим кв саржин ер майдонини 136,500 рубл миқдорида сотиб олиш тўғрисида Бухоро амира номидан вакил жаноб Стротонович иштирокида имзоланган олди сотди ҳужжати қатта нотариус томонидан тасдиқланди. Ишончнома ва олди сотди шартномасида олий харидор "Бухоройи шариф амира" деб ёзилган. Битим подшоҳ хазратларининг марҳаматлари билан тузилди"[13].

Ушбу маълумот амир томонидан Ялта ҳудудида олинган ер майдони нотариус иштирокида расман сотиб олинганлигини англатади

Тифлис, Пятигорск, Боку шаҳарларида амирни кутиб олиниши масалаларига тегишли маълумотлар ҳам И.Гаспринский эътиборидан четда қолмаган. Ушбу масалага тегишли дастлабки хабарлар амирнинг Қрим ва Кавказга келиш йўналишидан хабардор этиш характериға эга бўлган.

"Жаноби олийлари 21 июнь санасида Чоржўйдан чиқиб, Петровск орқали Пятигорскга йўл олди, ўйлашимизча, у ерда бир ой яшайди. Пятигорскдан темирйўл орқали Севастополга, фойтунда Ялтага, у ердан йигирма кун турганидан сўнг куруклик йўли билан Владикавказ ва Тифлисга ўтади, сўнгра Боку орқали Бухорога қайтиб келади"[15].

Бу каби хабарларнинг даврий нашрларда берилиши биринчи навбатда, ҳудуд маъмурларига мартабали меҳмонни кутиб олиш тадбирларини ташкиллаштириш зарурлигини, иккинчидан, амир билан учрашиш ниятида бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари хабардор этиш мақсадида амалга оширилган. Маълумотлар амирнинг сафар йўналишидаги манзилларга қайси транспорт воситаси ёрдамида ҳаракатланганлигини ўрганиш имконини ҳам беради.

Пятигорск шаҳридаги минерал сувларда даволаниш амир Абдулаҳад учун одат тусига кирган эди. Боку шаҳрига ташриф амир учун анъанага айланади. "Таржимон" газетасида ҳам ушбу шаҳарда Бухоро ҳукмдорини кутиб олиш билан боғлиқ маълумотлар чоп этилган.

"Амир ташрифи муносабати билан Боку шаҳрининг асосий кўчалари тозаланиб, янги қурилган биноларнинг деворлари ёрқин рангларга бўялди. Эрталаб "Адмирал Карнилов" пароходида ташриф буюрган жаноби олийларини Боку порти бошлиғи контр адмирал Берг ҳамда Боку вице губернатори Стат-маслаҳатчи Райченко, полицмстр Охисинский, Боку чегара кўшинлари алоҳида корпус бошлиғи полковник Голман, шаҳар бошлиғи ўрнида бошқарма бошлиғи капитан Сафар Алиев ва бошқалар кутиб олдилар. Шундан сўнг Жаноби олийлари юқорида айтиб ўтилган шахслар ҳамроҳлигида гилам тўшалган ва байроқлар билан безатилган пристан бўйлаб фойтунга томон йўл олди"[15]. Мазкур хабарлар Бухоро амирининг ҳар бир тўхташ манзилида юқори даражадаги ҳурмат ва дипломатик этикет қоидаларига риоя этган ҳолда қарши олинганлигини англатади.

Хулоса. "Таржимон" газетасида ҳам Россия империясидаги бошқа газеталарига хос бўлган хусусият, яъни Санкт-Петербург, Москвада содир бўлган воқеа - ҳодисалар ҳақида марказий нашрларда

берилган хабарларни ўз муштарийлари эътиборига ҳавола этиш мақсадида қайта босиш тажрибаси мавжуд бўлган. Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги элчилик алоқалари, амирларнинг расмий ташрифлари ҳам бундан мустасно эмас.

Россия империясидаги мусулмон аҳли вакиллари орасида кенг тарқалган "Таржимон" газетасида нафақат империя ҳудудига юборилган амир

элчилари ва Бухоро амирларининг ташрифлари, балки амирликдаги иқтисодий, ижтимоий жараёнлар ҳамда Амир Музаффар, Амир Абдулахад ва Олимхонларнинг шахси, уларнинг давлат бошқарувида амалга оширган ўзгартириш ва янгиликлари, маданий жараёнлар, амирликдаги мансабдор шахсларнинг фаолияти ҳам ёритилганлигини кузатиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Эмир Сеид Абдул – Агат // Таржиман. 1892 год 31 июля, № 27.
2. Приезд Бухарского хана // Таржиман. 1892 год 16 декабря, № 45.
3. Путешествие Бухарского эмира // Таржиман. 1892 год 31 декабря; Путешествие Бухарского эмира // Таржиман. 1893 год 9, 18, 25, 31- января, 10, 18, 25-февраля, 4- марта №1-8.
4. Путешествие Бухарского эмира // Таржиман. 1893 год 9 января, №1.
5. Путешествие Бухарского эмира // Таржиман. 1893 год 31 января, №4.
6. Точный перевод Дневника его светлости Эмира Бухарского / Представляет И.Гаспиринский из Бахчисарая. - Казан: Типо-литография Императорского Университета, 1894.-83с.
7. Дневник Бухарского эмира // Таржиман. 1895 год 17, 24 сентября, № 35-36.
8. Путешествие Бухарского эмира // Таржиман. 1893 год 10 февраля, №5.
9. Бахчисарай // Таржиман. 1893 год 18 февраля, №6.
10. Приезд Бухарского эмира // Таржиман. 1896 год 16 июня, № 23.
11. Приезд Е.В. Эмира // Таржиман. 1898 год 21 июня, № 24.
12. Разные вести // Таржиман. 1899 год 24 июля, № 27. Его высочество эмир Бухары // Таржиман. 1900 год 14 июля, № 25.
13. Разные вести // Таржиман. 1903 год 34 сентября, № 34.
14. Внутренние новости // Таржиман. 1895 год 9 июля, № 25.
15. Кавказ // Таржиман. 1901 год 16 июня, № 22.

Дилшод МАМАЖОНОВ,

*Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти доценти
Тарих фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори*

Т.ф.д., И.Остонақулов тақризи асосида

ЎЗБЕК ТИЛИГА ДАВЛАТ ТИЛИ МАҚОМИ БЕРИЛИШИ ЖАРАЁНИНИНГ ЗИДДИЯТЛИ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Мақолада ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш ва республикада истиқомат қилаётган барча миллат, элатларнинг миллий тилларини ривожлантириш муаммолари Ўзбекистон матбуотида бу борада олиб борилган кизгин муҳокамалар аниқ фактлар асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: ўзбек тили, давлат тили, миллий маданият, миллий тил, миллий ривожланиш.

КОНФЛИКТНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ СТАТУСА ЯЗЫКОВОГО СТАТУСА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье на основе конкретных фактов анализируются проблемы и дебаты, связанные с предоставлением статуса государственного языка узбекскому языку и развитием национальных языков других национальностей республики в прессе Узбекистана.

Ключевые слова: узбекский язык, государственный язык, национальная культура, национальный язык, национальное развитие.

CONFLICTING PROCESSES IN THE PROCESS OF GIVING STATUS LANGUAGE STATUS TO UZBEK LANGUAGE

Abstract

In this article, on the basis of concrete facts are analyzed problems and debates related to granting the status of the state language to the Uzbek language and the development of national languages of other nationalities of the republic in the press of Uzbekistan.

Keywords: Uzbek language, state language, national culture, national language, national development.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нуткида таъкидлаб ўтилганидек, ҳозирги пайтда ер юзида 7 мингдан зиёд тил мавжуд бўлиб уларнинг фақат 200 га яқини давлат тили ёки расмий тил мақомига эгадир[1]. Шунингдек, айни пайтда жаҳонда 6 та ривожланган мустақил туркий тилли давлатлар мавжуд бўлиб, уларда 240 млн.га яқин киши яшайди. Турк, ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, олтой, ёкут, уйғур, татар, бошқирлар шулар жумласидандир[2]. Шулар қаторида, истиклолга эришиш арафасида ўзбек тилининг давлат тили даражасига кўтарилганлиги ва жаҳондаги тиллар орасида ўзига хос муносиб ўрин олганлиги диққатга сазовордир. Зеро, тил билан тафаккурнинг боғлиқлиги, биринчисининг иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслиги миллий тикланиш даврида илмий-назарий ва амалий жиҳатдан асосланганлиги ҳамда яшаш тарзимизда бу ижтимоий-сиёсий ҳамда маънавий-маърифий ва маданий жараёнларнинг роли ошганлигини такозо этиб турганлиги қайд этилади.

Умуман олганда, миллий маданиятлар ва миллий тиллар жамият таракқиётининг энг муҳим омилларидандир. Совет Иттифоқи – кўп миллатли давлат эди. Қаердаки, миллий маданият ва миллий тил камситилса, хўрланса, ўша ерда миллий низолар ҳамда миллий норозилик ва тўқнашувлар пайдо бўлиши табиий ҳолдир. Қаердаки, миллий маданият ва миллий тил топталса, ўша ерда ҳар қанақа байналмилал тарбия самарасиз, чунки маданияти, тили камситилган халқ

халқлар дўстлиги ва ҳамкорлик тўғрисидаги фикрларни ўзига сингдира олмайди.

Миллат тўғрисида сўз борганда, биз унинг ҳудуди, иқтисодий ҳаёт бирлиги, маданияти, миллий психологияси ва жаҳонда ягона бўлган тил бирлигини тушунамиз. Миллий маданиятлар бир-бирига яқиндир, улар доимо бир-бирларини бойитади, яъни умумий томонларга эга. Лекин, шу билан бирга, ҳеч вақт икки ўзаро фарқсиз, бир хил миллий маданиятни топиб бўлмайди. Ҳар бир миллий маданият шунинг учун ҳам миллат учун бебаҳо, сеvimли ва жонажонки, у миллатнинг дидини, яратувчилик даҳосини, инсоннинг энг нозик ҳисларини ва туйғуларини ифодалашга хизмат қилади. Миллий маданият деганда, биз шу миллатнинг тарихи, адабиёти, тасвирий санъати, халқ оғзаки ижоди, фани, ахлоқи, фалсафаси, маорифи, саҳна санъати анъаналарини, энг муҳими, миллий тилини тушунамиз. Миллий маданият ва миллий тил бир-бири билан узвий боғлиқдир. Демак, миллий маданият миллий тил орқалигина ўз ифодасини топа олади.

Собиқ СССРда қайта қуриш йилларида ҳам коммунизм ғояси – “ривожланган социализм” орқали ифода қилинди. Коммунизмда ҳаммага маълумки: “синфий ва миллий фарқлар бўлмайди”. Шундай экан, миллатларни аста-секин бир-бирига қўша бошлаш керак, деган шиор остида эҳтиёткорлик билан иш олиб борилди. Бу масала, яъни миллатларнинг бир-бирига қўшилиб кетиши масаласи, И.В.Сталиннинг 1930 йилда бўлиб ўтган большевиклар партиясининг XVI

сьездиди қилган маърузасида “асосланди” ва “назарий” қоидага айлантирилди.

Миллатлар ва миллий тилларнинг қўшилиб кетиши назариясини амалга ошириш учун кетма-кет қатор тадбирлар ишлаб чиқила бошланди. Булар асосан қуйидагилардан иборат эди: а) 1938 йил 13 февралда СССР Халқ Комиссарлар Совети ва ВКП Марказий Комитетнинг барча жумҳуриятларда рус тилини ўқитишни кучайтириш тўғрисидаги қарори қабул қилинди; б) Рус тилини ўргатиш учун ажратилган соатлар миқдори 10—15 йил давомида 450 соатдан 1600—1800 соатгача олиб чиқилди. Бу эса ўрта мактабдаги ўқув программасининг ўрта ҳисоби билан 14,8 %ини ташкил қилган эди[3].

СССР раҳбарияти миллий республикаларда рус тилининг нуфузини ошириш учун турли йўللار излаб топа бошлади. Жумладан, Г.Рахматуллаеванинг келтиришича, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси 1987 йил сентябрда “Рус тили” мақсадли комплекс дастури ишлаб чиқилганлигини эълон қилди. Дастурда рус тилини ўрганиш ва такомиллаштириш юзасидан амалий тадбирлар таклиф этилди. Унда рус тилининг республикадаги рус бўлмаган аҳолининг турли категориялари томонидан мактабгача болалар муассасаларининг тарбияланувчиларидан тортиб меҳнат жамоаларининг аъзоларига қадар ўрганиши назарда тутилган эди. Шунингдек, қишлоқ кутубхоналарида рус ёзувчиларининг китоблари юзасидан мунозаралар, конференциялар ўтказилиши, мактабларда пайшанба куни рус тили куни, деб эълон қилиниши, клубларда рус тилини ўрганиш бўйича тўғарақлар ташкил этиш, рус тилини ўрганишга ёрдам берадиган кўпгина тадбирларни ётоқхоналарда, дала шийпонларида, корхоналарнинг ҳордиқ хоналарида уюштириш талаб этилди[4].

Ваҳоланки, Ўзбекистонда ўзбеклар ва ўзбек тилида сўзлашувчилар сони муттасил ортиб борган. Масалан, С.Қосимовнинг таъкидлашича, 1989 йилда Ўзбекистонда тил муаммолари жуда кучли тарзда намоён бўлганлиги, зиёлиларнинг бир қисми икки тиллилик учун кураш олиб борганлиги, бу жараёнда ўзбек зиёлилари ҳам “ғайрат” кўрсатганликлари қайд этади. Ваҳоланки, ўтган асрнинг 70-йиллари охирида Ўзбекистонда аҳолининг 68,7 фоизи ўзбеклар, 10,8 фоизи руслар, 4,2 фоизи татарлар, 3,9 фоизи тожиклар, 1,9 фоизи қорақалпоқлар, 0,9 фоизи қорейслар, 0,6 фоизи қирғизлар, 0,6 фоизи туркманлардан иборат эди. Татар, қозоқ, туркман, қирғиз, уйғур тилида гаплашувчилар билан қўшиб ҳисоблаганда, аҳолининг 85 фоизи ўзбек тилини яхши билишар эди. Шундай жараёнда нега ўзбек тили давлат тили бўлмаслиги ёки икки тиллилик бўлиши лозим?[5] “Шарқ юлдузи”, “Инсон ва жамият” журналлари ҳамда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Совет Ўзбекистони”, “Тошкент окшоми”, “Правда Востока”, “Қишлоқ ҳақиқати”, “Сельская правда” каби газеталарда ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи жуда кучли баҳс-мунозараларга сабаб бўлган эди. Чунончи, Э.Юсупов ва М.Искандаровларнинг таъкидлашича, Қонун лойиҳасининг биринчи нусхаси 1989 йил 18 июнда қабул қилиниб, кенг муҳокама этилгани, биргина Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг ўзи муҳокама давомида 14 мингдан ортиқ мактуб олгани, уларга 800 минг киши имзо чеккани, мазкур хат-хабарларда қарийб 3 мингдан

ортиқ фикр-мулоҳазалар билдирилгани қайд этилган[6].

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда қайта қуриш давридаги жараёнлар, айниқса тил ва маданият масалалари зиддиятли характерга эга бўлган. Бу нарсани Ғарб олимлари томонидан ҳам эътироф қилинган. Жумладан, америкалик олим У. Фиерман ўзининг мақолаларида XX аср 80-йилларининг иккинчи ярмида Ўзбекистондаги ижтимоий ва диний сиёсат муаммосини таҳлилидан аввал, қайта қуриш давридаги СССРда бу даврдаги ислохотлар жараёнини ҳам ўрганиб, маданий масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратган. Ушбу тадқиқотчининг фикрига қўра, Ўзбекистонда кечган жараёнларга Марказнинг сиёсати катта таъсир кўрсатганини эътироф қилган. Шунингдек М. Фиерман республика раҳбарлари Б. Усмонхўжаев, Р. Нишоновлар Москванинг сиёсатини, жумладан, маданий соҳадаги сиёсатини оғишмай амалга оширишганлигини таъкидлаб ўтган. Айниқса, миллий зиёлилар орасида Р. Нишоновга нисбатан ишонмаслик қайфияти бор эди. Уларда республика раҳбари ўзбек маданиятига ёт қараб, назар-писанд қилмаслик сиёсатини зимдан олиб бораётти, шунингдек у ўзбек халқининг, Ўзбекистон манфаатларининг ҳимоячиси эмас, деган шубҳа бор эди[7].

Бошқа бир америкалик тадқиқотчи Г. Глисон ўзининг Марказий Осиёдаги совет республикаларининг мустақилликка эришиши муаммосига бағишланган “The Central Asian States: Discovering independence” (“Марказий Осиё давлатлари: мустақилликнинг кашф қилиниши”) китобида 1980-йилларнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан бирга, шунингдек маданий, жумладан тил муаммоларини ўрганишга ҳам эътиборини қаратди. Китобнинг тил ва идентикликка бағишланган қисмида эса муаллиф Марказий Осиёдаги, жумладан Ўзбекистондаги тил гуруҳлари ва шеваларини таҳлил қилиб, рус тили минтақадаги асосий тил эканлигини кўрсатиб, мазкур тил маҳаллий сиёсий элитанинг тили бўлганлигини, шунингдек катта шаҳарларнинг аҳолиси орасида рус тили кенг қўлланганлигини таъкидлаган[8]. Шу билан бирга Г. Глисон рус тили минтақадаги совет республикалари учун илм-фан ва технология тили бўлганлигини ҳам эътироф этади.

Г. Глисон ҳақли равишда Ўзбекистонда 1980-йилларнинг иккинчи ярмидаги маданий жараёнларни, жумладан тил масаласига боғлиқ бўлган воқеаларни ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан боғлаб кўрсатади. Қайта қуриш давридаги демократик жараёнлар жамиятнинг, биринчи навбатда миллий зиёлиларнинг уйғониши учун туртки бўлди, натижада уларнинг рўй бераётган ўзгаришларнинг авангардида бўлиши учун имконият яратган. Муаллифнинг фикрига қўра, миллий зиёлиларнинг талаби ва босими остида Ўз ССР Олий Совети 1989 йил октябрда ўзбек тилига “Давлат тили” мақоми бериш ҳақида қонун қабул қилган[9].

Таъкидлаш жоизки, қайта қуриш йилларида халқлар дўстлиги – байналмилал дунёқарашга эътибор қаратилди. Кейинчалик, яъни Биринчи Президент Ислам Каримовнинг 1989 йил 23 июнда республикага раҳбар бўлиб келганидан кейин эса, ўзбек тили алоҳида ўрганиш объектига айланди. 1993 йилда мамлакатимиз олий ўқув юртлари учун нашр қилинган махсус ўқув қўлланмада шундай қайд қилинади: “Жумҳурият туб аҳолисининг тилига давлат тили мақоми берилишининг миллатчиликка ҳеч қандай

алоқаси йўқ. Аксинча, тилимизга давлат тили мақомининг берилиши – байналмилалликнинг олий кўринишларидан биридир. Ўз миллий тилини муҳофаза ва ҳимоя қила олмаган миллат ҳеч бир вақт байналмилал миллат бўла олмайди, чунки ўз тилини ҳимоя қилолмай, у бошқа миллат ва тилларни ҳам ҳимоя қилолмаслигини намоёиш қилади. Давлат тили мақоми миллий тилнинг жумҳурият ҳудудида миллатлараро тилга айланишида янги йўл ва янги имкониятлар очади. Бу мақом миллий тилларнинг йўқ бўлиб кетиши томон давлат машинаси тазйиқда қилаётган мажбурий ҳаракатини тўхтатади. Давлат тил мақоми ҳар бир инсон олдида, ўз миллати ва ўз миллий тили олдида жавобгарлик ҳиссини оширади, уни фаол миллий ҳаётга чорлайди, унга далда бағишлайди”[10].

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистондаги қонун лойиҳасидаги икки тиллилик ғоясига Биринчи Президент И. Каримов барҳам берди. Ўша пайтдаги вазият қанчалик мураккаб, қалтис, нечоғлик таҳликали бўлмасин, нафақат Марказ, шунингдек ўзимиздаги икки тиллиликнинг тарафдорлари қанчалик қаршилик қилишмасин, Биринчи Президент И. Каримовнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан янги қонун лойиҳаси тайёрланди, унда икки тиллилик ғояси бартараф этилди. Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш қоидалаштирилди, шунинг учун қонун лойиҳаси ҳам тўғридан-тўғри “Давлат тили ҳақида” деб номланди[11].

Ўзбекистон Олий Советининг 1989 йил 21 октябрдаги XI сессиясида “Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида”ги қонуни қабул қилинди ва 24 октябрда Республика рўзмаларида бу қонун эълон қилинди. Бу қонун ўзбек миллатининг миллий онги ўсишида, унинг ўзлигини англашида катта ижобий роль ўйнади. “Тил – дейилади Қонунда, миллатнинг улкан бойлиги ва бебаҳо мулкидир”.

Давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг қабул қилиниши, уни ҳаётга татбиқ этиш, мамлакатдаги ҳар бир фуқаронинг, миллатидан қатъи назар, давлат тилини эркин билишига эришиш байналмилал тарбиянинг таркибий қисмидир, миллат ва элатлар, миллий гуруҳлар орасидаги мулоқот ва муносабатларнинг самимийлашиши ва мустақамланиши учун соғлом заминдир. Ўзбек тилининг давлат тили деб эълон қилиниши мамлакатимиз ҳаётида муҳим қадам бўлди. Қонун яратилди ва кундалик ҳаётимизга олиб кирилди. Энди унинг моддаларини, қоидаларини, талабларини ҳозирги ҳаёт тарзимизнинг таркибий ва узвий қисмига айлантирмоғимиз даркор. Мамлакат меҳнаткашларининг Давлат тили масаласида эришган ютуқлари она тилимизни ривожлантириш ва мустақамлашдаги биринчи қадамидир. Вазифанинг расмий ва нисбатан асосий қисми бажарилди. Энди энг қийин ва мушкул жараёнлари амалга оширилиши керак. Кейинги салкам олтмиш йил давомида биз миллий тилимиздан узоқлашдик, унинг қоидаларини, талаффуз этилиш мезони ва ўлчовларини йўқотиб қўя бошладик, саводли ва бекам-у кўст гапириш, ёзишнинг аниқ мезони нималардан иборат эканлигини биладиганлар ораимизда камайиб бораверди.

1989 йилнинг октябрь ойидан эътиборан давлат тилини ўрганиш ва ўзлаштиришда рус тилида сўзлашувчи аҳоли орасида қандай қилиб давлат тилига бўлган муносабатни ўзгартириш, миллатлар ва миллий тилларнинг қўшилиб кетиш назарияси ҳукмрон бўлган даврда уларнинг онгига сингиб қолган тушунчаларни

сиқиб чиқариш, Қонунда айтилган саккиз йиллик муддатнинг ҳар йилида улар тилнинг қайси қисмини ўзлаштиришлари керак ва бу тадбирлар қандай бажарилаётганлигига аниқлик киритиб бориш кераклиги - буларнинг ҳаммаси навбатдаги долзарб вазифаларимиздир[12].

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ўз навбатида айрим қийинчиликларни ҳам туғдирган. Чет эллик тадқиқотчи М. Ленкер “The Politics of Language Policy. A case study of Uzbekistan” (“Тил сиёсати. Ўзбекистон мисолида ўрганиш”) номли мақоласида Совет Иттифоқидаги тил сиёсати муаммосининг таҳлилига алоҳида эътибор қаратган ҳолда, Ўзбекистонда ўзбек тилига давлат тили мақомининг беришга бўлган ҳаракат 1989 йилда бошланганини эътироф қилади[13]. Шу билан бирга, тадқиқотчи мазкур даврдаги ижтимоий вазиятга баҳо бера туриб, шунингдек ўзбек тилини ўрганиш, уни ўргатиш масаласидаги муаммолар, яъни ўзбек тили ўқитувчиларининг (айниқса қишлоқ жойлардаги) савияси, луғатларнинг ва ўзбек, рус тилларини ўргатиш замонавий методикасининг йўқлиги каби камчиликларни келтирган. Муаллиф, шунингдек, республикада 1980-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек, рус ва бошқа тилларнинг қўлланилишини тартибга солиш учун бўлган ҳаракатларни мавжуд бўлганлигини кўрсатиб ўтган[14].

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов шундай ёзган эди: “Ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги рухий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамияи эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили бу миллатнинг руҳидир. Бу ҳақда гапирганда, мустақиллик арафасида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласида қандай қизгин, баъзида кескин ва муросазис баҳс ва тортишувлар бўлиб ўтгани беихтиёр ёдимизга тушади. Ўшанда айрим сиёсий гуруҳлар Ўзбекистон шароитига мутлақо тўғри келмайдиган, бир-бирига бутунлай зид ва қарама-қарши фикрларни олға сурган, шунинг ҳисобидан ўзига обрў топиш, одамларни ортидан эргаштиришга уринган эди. Нега деганда, тил билан боғлиқ муаммолар орқали миллий туйғуларни рўқач қилиб, улардан ғаразли мақсадларда фойдаланиш мумкин”[15]. Бунинг исботи сифатида қуйидаги мисолларни келтириш мумкин: 1990 йилда Ўзбекистонда жами 2169 номдаги китоб, рисоалар нашр этилган бўлса, уларнинг 973 таси (45%)гина ўзбек тилида эди, холос[16]. Шу йилда чоп этилган 83 та журнал ва бошқа даврий нашрларнинг 35 таси (42,2%)гина ўзбек тилида эди[17]. 1991 йилга қадар республика нашриётлари томонидан чоп этилган адабиётларнинг 70 фоизига яқини рус тилида нашр қилинган[18].

Ушбу масала юзасидан тадқиқотчи Г.Шерматованинг таъкидлашича, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида 1980-йиллар биринчи ярмида ўзбек тилини билган русийзабон аҳоли миқдори 6-7 фоиздан ошмаган[19]. Республика кутубхоналаридаги ўзбек тилидаги адабиётлар миқдори ҳам йилдан-йилга камайиб борди ва 1989 йилда у 42,5 фоизни ташкил қилди[20]. Бу даврга келиб Ўзбекистонда чоп этилган барча адабиётларнинг 74,2 фоизини рус тилидаги, 18,8 фоизини ўзбек тилидаги нашрлар ташкил этди[21].

Шунингдек, рус тилида ўқитиладиган мактабларда ўзбек тилини ўрганишга ажратилган соатлар 560 соатни, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиётини ўрганишга ажратилган соатлар ҳажми 3390 соатни ташкил этган[22].

Адиб Анвар Обиджон ўзбек болаларини рус тилини ўрганишдаги сусткашлигидан, бу борада жамоатчиликнинг “ҳавфсаласизлиги”дан ташвишга тушади?[23] С. Мамажонов эса рус тили туфайли миллатлар ва элатлар тобора бир-бирига яқинлашиб бораётганлигини қайд этади[24]. Айтиш жоизки, ўша даврнинг мафкуравий тазйикларига қарамасдан, ўзбек тилининг софлигини сақлаб қолишга уринаётган олимларнинг ҳаракати ўз ифодасини топди. Масалан, О.Шарафиддинов тил, хусусан ўзбек тили маданият ва миллатнинг асосий қуроли эканлигини таъкидлаб, унинг унутилаётганлиги афсусланарли ҳолдир. Бунинг учун бир томондан ўзбек зиёлиларининг ўзи айбдор эканлиги ҳамда ўзбек тилида саводсизлик “гуллаб-яшнамоқда”, деган фикрни билдиради.

Шунингдек, мактабларда ўзбек тили ва адабиёти дарсларини ўқитишнинг камайиб бориши миллий-маданий тушқунлик сифатида баҳоланди[25]. Худди шундай фикрлар сирасига А. Асомиддинов,[26] Носир Фозиловларнинг қарашларини ҳам киритиш мумкин[27]. Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмад шундай ёзган эди: “мен бунча умрим давомида бирон ўзбек олимнинг адабий тил ёки бирор асарнинг тили тўғрисида ёзган мақола ёхуд бирон кичкинагина китобчасига кўзим тушмади. Аксинча, уларнинг ўзлари ёзган адабиётнинг бошқа масалаларига бағишланган мақолалари тилининг ғариблиги билан, оддий жумлаларни келтириб ёзолмаганликлари билан ажралиб туришлари мени ажаблантиради”[28]. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ҳамид Фулом Ўзбекистонда ўнлаб ёш рус адиб ва шоирлари етишиб чиққанлигини, аммо улар ўзбек тилини билмасликларини, шунинг оқибатида ўзбек тилидан рус тилига ўгирилаётган таржималар сатрма-сатр амалга оширилаётганлигини, бунинг оқибатида асарнинг оригиналлиги йўқолиб бораётганлигини қайд этган эди[29].

Ўзбекистонда ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганидан сўнг бошқа миллат тиллари ривожланишига ҳам эътибор қарайди. 1991 йилги маълумотларга кўра, Ўзбекистонда 3457 та мактабда инглиз, 2886 та мактабда немис, 1515 та мактабда француз, 68 та мактабда испан, 3 та мактабда урду, 13 та мактабда ҳинд, 10 та мактабда араб, 13 та мактабда форс, 3 тасида хитой тили ўргатилган[30]. Бир қанча ўқув юртларида дарслар миллий гуруҳлар тилларида ўқитиладиган мактаблар учун кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Чунончи, Тошкент ва Сирдарё педагогика институтларида дарслар козок тилида ўқитиладиган умумтаълим мактаблари учун мутахассислар, Самарқанд, Бухоро, Термиз педагогика институтлари ва Косонсой, Чуст педагогика билим юртларида фанларни тожик тилида ўқитиладиган мутахассислар тайёрлаш ишлари бошланди[31].

Таълим муассасаларида ўзбек тилини ўқитишда соатлар ҳажмини кўпайтириш билан боғлиқ масалалар 1990 йилдан кўтарила бошланди. 1991 йилги маълумотларга кўра, ўзбек мактабларида она тили ва адабиётини ўрганишга ҳаммаси бўлиб 2720 соат ажратилган. Бу Марказий Осиёнинг бошқа республикаларида нисбатан анча кўп эди. Дарслар рус тилида ўқитиладиган мактабларда ўзбек тилини

ўрганиш дастурлари ва ўқув режаси қайта қўриб чиқилган. 1990 йилгача ушбу мактаблар учун ўзбек тилини ўрганишга 544 соат ажратилган бўлса, 1991 йилда бу рақам икки баробар ортиб, 1020 соатни ташкил этган[32]. Демак, тил масаласи ўша йилларда Ўзбекистонда энг долзарб муаммолардан бирига айланган эди. 1989 йил январдан 1990 йил декабргача “Правда Востока” газетасида жами 58 та, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида 39 та мақола бевосита тил масалалари, хусусан ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масалаларига бағишланган эди[33].

Олий маънавий неъматлардан бири ўзбек тили мустақиллик арафасидан бошлаб, ўзининг кадр-қимматини топа бошлади. Ўзбек халқи ҳам тил масаласида ўз обрў-эътиборини тиклади. Демак, республикада истиқомат қилаётган барча миллат ва элатларнинг миллий тилларини ривожлантириш муаммоларига ҳам алоҳида ҳуқуқий асосланган тарзда эътибор берилди. Шу жараёнга Биринчи Президент Исрол Каримов шундай баҳо берган эди: “Биз юртимизни чин юракдан севиб унга кўнгил қўйганларни ҳам ва, аксинча, бизнинг тарихимизни, тилимизни, урф-одатларимизни, улуғ маданиятимизни ҳеч қачон билмаган ва билишни истамайдиганларни ҳам тушуниб етдик”.

Бугун халқимизга шу нарса аниқки, ўз олдимизга қўйган мақсад ва вазифаларга эришишнинг ягона йўли бор. У ҳам бўлса республиканинг мустақиллигига эришишидир[34].

Мустақиллик халқимизга маънавий ҳуқуқий ва сиёсий жиҳатдан катта озодлик берди. Буни бугунги кунда бутун жаҳон аҳли қўриб турибди. Мустақиллик йилларида ўтмишда 98 фоиз аҳолиси саводсиз бўлган деб қамситилган, мактабда давлатчилик тарихи Киев Русидан бошланган деб ўрганишга маҳкум этилган ўзбек халқи яна қаддини тиклаб олди. Миллий тилга бўлган асосий эътибор - унга давлат тили мақомининг берилиши миллий тикланиш йиллари ўз ифодасини топди.

Бой тарихимиз ва қадимий тилимиз ҳақида тўғри ёзиш, тўғри фикрлашга босқичма-босқич эришмоқдамиз. Минг шукурки, сохта мафкура зугуми туфайли нотўғри баҳоланган ёки очикдан-очик тескари ёритилган тил борасидаги кўп масалалар ҳаққоний ечимини топа бошлади.

Айни пайтда давлат тилининг тараққиёти, унинг нуфузини ошириш, унга нисбатан ҳурмат ва эҳтиромни шакллантириш борасида мутлақ янги босқич бошланмоқда. Чунки мамлакатимизнинг миллий тикланишидан миллий юксалиш сари тараққиётида ўзбек тили-давлат тили беназир таянчдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида кенг жамоатчиликни ташвишлантириб келаётган кўплаб ҳолатларга барҳам берадиган кўрсатмалар ўз ифодасини топди.

Жумладан, Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида Давлат тилини ривожлантириш департаменти тузилиб, унинг асосий вазифалари белгилаб берилди. Фармонга кўра атамалар комиссиясини ташкил этиш, 2020-2030 йилларга мўлжалланган ўзбек тилини ривожлантириш ҳамда тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси ва давлат дастури лойиҳасини ишлаб чиқиш ҳам кўзда тутилган.

Бугунги глобллашув шароитида миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг лугат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларни бир

хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди. Бу долзарб вазифаларни бажариш бир гуруҳ мутахассисларнинг эмас, барча фуқароларнинг ватанпарварлик ва миллатпарварлик бурчидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Миллий ўзлгимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигини ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. “Халқ сўзи”, 2019 йил 22 октябрь.
2. Бобоев Х., Норматов К. Миллий давлатчилик ҳақида. Т., 1999. 21-б.
3. Миллатлараро муносабатлар маданияти ва байналмилал дунёқараш. Ўқув қўлланмаси. Т.: Ўзбекистон. 1993. 82-б.
4. Раҳматуллаева Г., “Партия турмуши”. 1988 йил № 6. 65-б.
5. Қосимов С., “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1989 йил 8 сентябр.
6. Юсупов Э. Искандаров М., “Совет Ўзбекистони”. 1989 йил 15 октябрь.
7. William Fierman. Policy toward Islam in Uzbekistan in the Gorbachev era//Nationalities Papers, Vol. 22.1, 1994. pp. 225-246; Ўша муаллиф: Political development in Uzbekistan: democratization? //Conflict? Cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus. Edited by K. Dawisha, B. Parrot. Cambridge University Press, 1997. . 360-408 pp.
8. Gregory Gleason. The Central Asian States: discovering independence. Westview Press. Boulder, USA. 1997. p. 45.
9. Gregory Gleason. The Central Asian States: discovering independence... 69 - 70 pp.
10. Миллатлараро муносабатлар маданияти ва байналмилал дунёқараш. Ўқув қўлланмаси. Т.: Ўзбекистон. 1993й. 32-б.
11. Махмудов Н. Она тилимиз камоли. -Халқ сўзи, 2015 йил 21 октябрь.
12. Миллатлараро муносабатлар маданияти ва байналмилал дунёқараш. Ўқув қўлланмаси. Т.: Ўзбекистон. 1993. 95-б.
13. Michael Lenker. The Politics of Language Policy. A case study of Uzbekistan//Perestroika at the Crossroads. Edited by A.J. Rieber & A. Z. Rubinstein. M.E. Sharpe, Inc. Armonk, NY. USA. 1991. 268-269 pp.
14. Michael Lenker. The Politics of Language Policy. A case study of Uzbekistan 268-269 pp.
15. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., 2008. 83-б.
16. Народное образование и культура в СССР. Стат. сбор. М., 1989. 371-б.
17. Ўша жойда, 380-б.
18. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. А.Азизхужаев, Б.Алимов. Т., 2006. 239-б.
19. Шерматова Г., “Коммунист Узбекистана”. 1990. № 2. 64-б.
20. Основные показатели работы и анализ развития сети и деятельности КПУ за 1988–1989 гг. Т., 1990. 27-29-бб.
21. Социально-культурный облик советских наций. М., 1986. 337-б.
22. Юсупов Э., Туленов А., Ғофуров З. Миллий масала бўйича фалсафий суҳбатлар. Т., 1990. 118-б.
23. Анвар Обиджон., “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1986. 10 январь.
24. Мамажонов С., “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1986. 21 февраль.
25. Шарофиддинов О., “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1986. 17 январ.
26. Асомидинов А., “Тошкент ҳақиқати”. 1985. 30 июн.
27. Носир Ғозилов., “Шарқ юлдузи”. 1986. № 2. 16-б.
28. Саид Аҳмад., “Шарқ юлдузи”. 1985 йил № 1. 173-б.
29. Ҳамид Ғулом., “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1987 йил 25 декабр.
30. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1991 йил 8 феврал.
31. “Халқ сўзи”. 1991йил 28 июн.
32. Ўша жойда.
33. Муаллиф ҳисоб-китоблари асосида. Шахсий архив.
34. Каримов И.А. “Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида”, Т., 2011 йил 401 б.

Халил МАТЯКУБОВ,

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Ўзбекистон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди

E-mail: xalilmatyakubov@mail.ru

ТДПУ профессори, академик А.Асқаров тақризи асосида

SUYURLITEPA IS AN UNIQUE MONUMENT OF OUR HISTORY

Abstract

This article describes the preliminary results of archaeological research conducted in 2020 at the Suyurlitepe monument as part of an innovative project funded by the Ministry of Innovative development of the Republic of Uzbekistan. In order to determine the historical topography and stratigraphy of the monument, a watchtower in the citadel of the city was uncovered. The role of the Suyurlitepe monument in the socio-economic life of the Ilak oasis in the early middle ages is analyzed on the basis of the rich material obtained during excavations. Conclusions and suggestions will be made on the role of the monument in the development of domestic and international tourism in Uzbekistan.

Key words: Chach, Ilak, Suyurlitepe, ark, shahristan, temple, Great Silk Road, Tashkent archaeological expedition, historical topography, stratigraphy.

СҮЮРЛИТЕПА УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Аннотация

В данной статье описаны предварительные результаты археологических исследований, проведенных в 2020 году на памятнике Суюрлитепе в рамках инновационного проекта, финансируемого Министерством инновационного развития Республики Узбекистан. С целью определения исторической топографии и стратиграфии памятника была раскрыта сторожевая башня в цитадели города. На основе богатого материала, полученного при раскопках анализируется роль памятника Суюрлитепа в социально-экономической жизни Илакского оазиса в раннем средневековье. Будут сделаны выводы и предложения о роли памятника в развитии внутреннего и международного туризма в Узбекистане.

Ключевые слова: Чач, Илак, Суюрлитепе, арк, шахристан, храм, Великий Шелковый путь, Ташкентская археологическая экспедиция, историческая топография, стратиграфия.

СҮЮРЛИТЕПА ЎТМИШ ТАРИХИМИЗНИНГ НОЁБ ЁДГОРЛИГИ

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан молиялаштирилган инновацион грант лойиҳаси доирасида Суюрлитепа ёдгорлигида 2020 йилда амалга оширилган археологик тадқиқотларнинг дастлабки натижалари баён этилади. Ёдгорликнинг тарихий топографияси ва стратиграфиясини аниқлаш мақсадида шаҳарнинг арк (қўхандиз) қисмидаги мудофаа буржини очиб ўрганиш жараёнида олинган бой ашёвий материаллар асосида Суюрлитепа ёдгорлигининг илк ўрта асрлар даврида Илоқ воҳаси ижтимоий-иқтисодий ҳаётида тутган ўрни таҳлил қилинади. Ўзбекистонда ички ва халқаро туризмни ривожлантиришда ёдгорликнинг тутган ўрни борасида ҳулоса ва таклифлар илгари сурилади.

Калит сўзлар: Чоч, Илоқ, Суюрлитепа, арк, шахристон, вағнзе, Буюк Ипак йўли, Тошкент археология экспедицияси, тарихий топография, стратиграфия.

Қириш. Сўнгги йилларда маънавиятимиз илдишларини ўрганиш ва уни илмий жиҳатдан тадқиқ этишга давлат аҳамиятига молик масала сифатида қаралмоқда. Ижтимоий ҳаётимиздаги туб ўзгаришлар илм-фан хусусан, тарих ва археология йўналишларида ҳам изчил амалга оширилмоқда. Бир неча йилдан бери Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Тарих факультети профессор-ўқитувчилари академик Ахмадали Асқаров илмий раҳбарлигида Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманида мавсумий археологик экспедициялар ўтказиб келмоқдалар. Ушбу экспедициялар Тарих факультети археологик дала амалиёти режасига қўра ташкил этилиб, унда талабалар ва турдош олий ўқув юртларининг соҳага оид мутахассислари яқиндан ҳамкорлик қиладилар. Ўтган давр мобайнида дала тадқиқотлари жараёнида Ўзбекистон тарихининг турли давлрларига оид бой археологик материаллар тўпланди. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Тарих

факультети қошида республикаміздаги олий ўқув юртларида ягона бўлган археологик ўқув музейи ташкил қилинди. Музей йилдан йилга ноёб тарихий артефактлар билан бойитиб борилмоқда.

2018 йилда Тарих факультети Ўзбекистон тарихи кафедраси профессор-ўқитувчилари Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан эълон қилинган ва бажарилиши 2019-2020 йилларга мўлжалланган мақсадли инновацион тадқиқотлар танловига 2 та илмий лойиҳа таклиф этди. Улардан бири “Археологик объект – “Эртош Дўлана” ёдгорлигини тадқиқ этиш ўзбек халқининг этногенез тарихини ўрганишда бирламчи манба” мавзусидаги инновацион лойиҳа эди.

Танловга тақдим этилган мазкур инновацион лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан ғолиб деб топилиб, тегишли сертификатлар тақдим этилди ва лойиҳани

амалга ошириш учун зарурий молиявий маблағлар ажратилди.

Лойиха доирасида 2020 йилнинг июл-август ойларида академик Ахмадали Асқаров илмий раҳбарлигида Низомий номидаги ТДПУ, ЎзФА Тарих институти ва Ўзбекистон Республикаси Археология миллий маркази ходимлари билан ҳамкорликда Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманида жойлашган Суюрлотепа ёдгорлигида стационар археологик дала тадқиқот ишлари ўтказилди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Маълумки, Тошкент воҳасининг қадимий ўтмиши, тарихий географияси ва этник тарихи масалаларини археологик тадқиқотлар асосида ўрганиш ишини 1884 йилда Н.И. Веселовский бошлаб берган эди [1]. 1895 йилда Тошкентда, шарқшунос олимлар ташаббуси билан ташкил этилган Туркистон хаваскор-археологлар тўғараги фаолияти ҳам (1895-1917) воҳанинг тарихи ва геологиясини ўрганиш ишига катта ҳисса қўшди [2]. Ўтган асрнинг 30-йилларида бошлаб Чирчиқ-Оҳангарон хавзаларининг кенг ўзлаштирилиши муносабати билан ҳудуд моддий маданиятини илмий жиҳатдан ўрганиш ишлари жонланиб кетди. Хусусан, шу йилларда Қовунчи ва Жун маданиятининг ўрганилиши ва фанга киритилишида Г.В. Григорьев [3], А.И. Тереножкин [4], Л.О. Кайзер [5], Т.Г. Оболдуева [6], М.Е. Массон [7] каби тарихчи-археологларнинг хизматлари катта бўлди. 1969 йилда академик Я.Ф. Ғуломов ташаббуси билан Тошкент воҳасини илмий жиҳатдан ўрганиш мақсадида Тошкент археология экспедицияси ташкил қилинади. Ўтган давр мобайнида экспедиция ходимлари томонидан Чоч ва Илоқ воҳасининг қадимги ва ўрта асрлар даври моддий маданиятига оид бой материаллар тўпланди, элликка яқин катта-кичик шаҳар ёдгорликлари очиб ўрганилди. Қанқа (Шарқия), Тункат, Кавардон, Мингўрик, Хонободтепа, Қовунчитепа, Киндиктепа, Банокат (Шохруҳия), Югайтепа, Улкан Тўйтепа, Оқотатепа, Имлок, Бинкат, Тўрткултепа, Кулота, Қирқжанчи, Қулоқлитепа, Чинозтепа, Шаматепа, Нўғойтепа, Ошонотепа, Тўғайтепа, Майтепа, Оққўрғон, Тошкент Юнусобод Оқтепаси, Шаушукумтепа, Мозортепа 2 шулар жумласидандир [8]. Аммо Суюрлотепа ёдгорлиги йиллар давомида тадқиқотчилар эътиборидан четдаги сирли ёдгорлик сифатида қолиб келди. Ушбу ёдгорлик ҳақида тўлиқроқ маълумотни на Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ва на Тошкент вилоятининг қадимги ва ўрта асрлар даврини ўрганган тадқиқотчиларнинг асарларидан топасиз. Тошкент воҳасини археологик жиҳатдан ўрганиш ишига энг кўп ҳисса қўшган машҳур археолог, академик Ю.Ф. Буряков асарларида ҳам Суюрлотепа ўрта аср шаҳар ёдгорликлари қаторида санаб ўтиб кетилган ҳолос [9].

Мустақиллик йилларида нашр этилган Тошкент шаҳри ва вилоятининг тарихий-археологик харитаси ва туристик зиёратгоҳлари каталог-альбомларида ҳам ушбу ёдгорлик ҳақида тўлиқ бўлмаган чалкаш маълумотлар берилган [10]. Шаҳарнинг номи ҳам турли адабиётларда турлича (Мунчоктепа, Савилтепа, Суйритепа, Суяртепа) ёзилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Маълумки, Суюрлотепа ёдгорлигида шу пайтгача стационар археологик казишмалар олиб борилмаган. Олиб борилган дала тадқиқотларида олинган материалларни таҳлил қилишда тарихийлик, илмий ҳолислик ва объективлик тамойилларига амал

қилинди. Илмий муаммони ўрганиш ва таҳлил қилишда тарихий-фалсафий услублардан, яъни анализ ва синтез, системалаштириш, мавҳумликдан мураккабликка интилиш, қиёсий солиштирма методларидан фойдаланилди. Ушбу усуллар тадқиқотимизнинг илмий-методологик асосларини ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Суюрлотепа ёдгорлиги Оҳангарон дарёсининг чап соҳилида, Қурама тоғларининг шимолий этагида, бугунги Санам қишлоғидан 2 км шарқда Олмалиқ шаҳрини Ангрен шаҳри билан боғловчи автомобил йўли ёқасида жойлашган.

Илмий жиҳатдан тўлиқ ўрганилмаган ушбу шаҳар ёдгорлигининг ёши, ўзлаштириш босқичлари, шаҳарда ҳаётнинг равнақи ва таназзули сабабларини аниқлаш ушбу археологик экспедициянинг асосий мақсади этиб белгиланди.

Ёдгорликга визуал назар ташланса шаҳарнинг улкан ва маҳобатли эканлигига гувоҳ бўлиши мумкин. Таъкидлаш лозимки, Тошкент воҳасидан топилган шаҳар типидagi ёдгорликларининг умумий майдони асосан ўртача 10-20 гектарни ташкил этади [11]. Суюрлотепа шаҳрининг умумий майдони 100 гектардан ошқ бўлиб, ҳудудининг катталиги жиҳатидан Тошкент воҳасининг Қанқа (Харашкет, Шарқия) (160 га) ва Тункат (120 га) шаҳарларидан кейинги учинчи ёдгорлигидир.

Экспедициянинг олдига қўйган биринчи асосий вазифа ёдгорликнинг тарихий топографиясини аниқлаш бўлса, иккинчиси шаҳарнинг стратиграфиясини ўрганиш бўлди. Тарихий топография деганда, ёдгорликнинг қайси қисмида нима жойлашган ва улар қайси объектлардан иборатлиги тушунилади. Одатда археология фанида шаҳар ҳақида сўз юритилганда асосан учта омил эътиборга олинади. Биринчиси, арк (арки аъло, цитадель, қўхандиз) – шаҳарнинг ҳукмдор турган марказий қисми, иккинчиси, арк атрофини ўраб олувчи ҳунармандлар маҳалласи – шаҳристон, учинчиси шаҳарнинг ташқи қисми – работ. Биз ўрганаётган Суюрлотепа ёдгорлигида қадимги ва ўрта аср шаҳарларига хос бўлган мана шу учта бош омил жой рельефида яққол намоён бўлади. Ёдгорликнинг стратиграфияси эса ушбу ёдгорлик аждодларимиз томонидан қачондан ўзлаштирила бошлангани, яъни аҳоли қачондан шу ҳудудга келиб жойлашди ва нима мақсадда ўзлаштирила бошланган деган масалалар ечимига аниқлик киритади.

Биз ўрганаётган объектнинг марказий қисмида шаҳарнинг арки жойлашган. Унинг майдони 2,5 гектардан иборат. Аркнинг атрофи мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Мудофаа деворларининг қолдиқлари бугунги кунда шаҳристондан яққол ажралиб турувчи тепалик шаклида сақланиб қолган. Тўғри тўртбурчак шаклидаги аркнинг ҳар тўрт тала томонида мустаҳкам квадрат шаклдаги буржларнинг қўриқлаш миноралари ўрни янада баландроқ тепалик шаклида ажралиб туради. Цитадель (қўхандиз) атрофларини тўрт томондан ўраб олган ҳунармандлар маҳаллаларини биз шартли равишда тўртга бўлган ҳолда, Аркнинг Оҳангарон дарёсининг водийси томонидаги шимолий қисмини шаҳристон-1, кун чиқиш – шарқ томонини шаҳристон-2, Қурама тоғлари адирларига туташувчи жанубий томонини шаҳристон-3 ва кунботар – ғарб томонини шаҳристон-4 деб белгиладик. Шаҳарнинг шимолий-шарқ томондаги бурчагида шаҳарнинг диний-ибодат маркази – Вағнзе

жойлашган бўлиб, унинг қолдиқлари бугунги кунда ён атрофдан сезиларли даражада баланд тепалик кўринишида сақланиб қолган. Ибодатхонанинг барпо этилган даври ҳақида ҳозирча аниқ хулоса бериш қийин. Чунки унинг қуйи маданий қатламларигача қазиб очиб ўрганилмаган. 2012-2013 йилларда ёш тадқиқотчи археолог Б. Исабеков устози академик А.Аскарров илмий раҳбарлигида ибодатхонанинг энг юқори қисмида археологик тадқиқотлар олиб борилган. Қазилмалар жараёнида олинган материаллар ибодатхонанинг юқори маданий қатламлари милодий VII-VIII асрларга оидлигини кўрсатган. Шаҳарнинг ушбу қисмида амалга оширилган тадқиқот натижалари ёш олим Б. Исабековнинг диссертация ишида батафсил баён этилган бўлиб, ҳозирда муаллиф диссертацияни ҳимояси қилиш арафасида турибди.

2020 йилги мавсумдаги тадқиқот ишлари шаҳарнинг кўҳандиз қисмида олиб борилди. Шаҳарнинг ёштини аниқлаш мақсадида кўҳандизнинг шимолий-ғарбий бурчагида кенглиги 5 метр, узунлиги 48 метрлик стратиграфик шурф – траншея қазилди (1-расм). Қазилмалар жараёни шуни кўрсатдики, шаҳарнинг цитадель қисми баландлиги 6 метрлик табиий тепалик устига қурилган бўлиб, бу арки-аълонинг аввал бошдан мудофаа тизими пухта ўйланган режа асосида барпо этилганлигини кўрсатади. Қазилмалар юқоридан пастга томон қатлам-қатлам очиб ўрганиш услубида олиб борилди. Топилган материаллар ёдгорликнинг кўп қатламли эканлигини, унинг юқори маданий қатламлари XI-XII асрларга, энг қуйи маданий қатламлари эса илк ўрта асрлар даври (III-IV асрлар)га оидлигини кўрсатди. 300 дан ортиқ намунадаги сопол идишлар ишланиш услуби ва техникаси жиҳатидан ранг-баранг бўлиб, ушбу артефактлар ўз навбатида шаҳар аҳолисининг моддий ҳўжалик тарзи ва маданий ҳаёти ҳақида батафсил маълумотлар беради.

Ёдгорликнинг қуйи маданий қатламларидан топилган сопол материаллар комплекси шаҳар ёштини белгилашда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Топилган сопол материаллари мажмуаси уларнинг Қовунчи маданиятига хос эканлигини кўрсатди. Маълумки, Қовунчи маданиятининг ўрганилиб фанга киритилиши археолог Г.В. Григорьев номи билан боғлиқ [12]. Ўтган асрнинг 50-70-йилларида Қовунчи маданиятига оид 100 дан ортиқ ер усти ёдгорликлари ва 40 дан ортиқ мозор-кўрғонлар топилиб тадқиқ этилди. Комплекс археологик ва антропологик тадқиқотлар ушбу маданиятнинг тарқалиш географияси Сирдарё ўрта ҳавзаларининг нафақат Тошкент воҳаси, балки, Жанубий Қозоғистон ҳудудларига ҳам кенг ёйилганлигини кўрсатди [13]. Академик Ю.Ф. Буряков Тошкент воҳаси ёдгорликлари материаллари таҳлилига асосланиб, Қовунчи маданиятининг даврий санасини 3 та хронологик босқичга бўлади. Ю.Ф. Буряков шкаласига кўра, Қовунчи I милоддан аввалги II асрдан милодий II асргача, Қовунчи II милодий II-IV асрнинг биринчи ярми ва Қовунчи III милодий IV асрнинг иккинчи ярми – VI асрнинг бошларини ўз ичига олади [14]. Биз ўрганаётган Суюрлитепа кўҳандизи сопол материаллари мажмуаси Қовунчи маданиятининг ўрта босқичи – Қовунчи II даврига оидлигини кўрсатди.

Арки-аълонинг бутун шимолий-ғарбий бурчаги тўлиқ очиб ўрганилди (2-расм). Ғарбдан шарққа томон 15 метр, шимолдан жанубга томон 18 метр ўлчамдаги

ҳудудда олиб борилган стационар қазилмалар жуда бой археологик материалларни юзага чиқарди. Биз очиб ўрганган майдон шаҳар ҳаётининг сўнгги даврига оид қурилишларнинг излари эканлигини кўрсатди. Қазилмалар жараёнида аркнинг ҳимоя буржи (минораси) ва унга тегишли кенглиги 1,5 метрлик мудофаа деворлари ва йўлаклар, ҳарбий-мудофаа характеридаги бир неча хоналар, қурол аслаҳа хоналари (каземат), ҳарбий қазарма, қоровулхона ва ҳўжалик мақсадларида фойдаланилган хоналар, ошхона ўчоқларининг қолдиқлари очиб ўрганилди (3-4-расмлар). Мудофаачилар учун мўлжалланган катта ҳажмдаги ғалла ва озиқ-овқат маҳсулотлари сақланадиган бир неча ўраларнинг топилиши биз ўрганаётган пунктнинг мудофаа характеридаги қурилишлар қолдиғи эканлигини яққол намоён этади. Ушбу қатламдан, нақшли турли хил рангдаги сирланган сопол идишлар ва нозик шиша буюмлари намуналарининг топилиши, шаҳар аҳолисининг юксак моддий маданиятидан далолат беради.

Сопол идишларда кўй култи, айниқса қўчқор сиймоси кенг қўламда тасвирланган. Сопол ва тош туморларда туркий илоҳий оламга хос чизги-белгилар кўплаб учратилади. Бу эса ёдгорлик халқимизнинг ўтмиш моддий маданияти, этнографияси ҳамда этногенези масалаларини ўрганишда қимматли манбалар беришини кўрсатади.

Тадқиқотчиларнинг яқдил фикрича, қадимги Тошкент воҳасида туркий этник қатлам айнан Қовунчи маданияти ёдгорликларида яққол кўзга ташланади. Бунинг асосий сабаби биринчидан, аҳолиси икки хил тил соҳиблари бўлган Канкия (Канха) давлатининг маркази, ядроси Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси бўлса, иккинчидан, бу минтақа қадимдан суғдий ва турки тилли қабиаларнинг мунтазам алоқа ҳудуди бўлиб келганлигидир [15]. Қовунчи маданиятининг типик ёдгорлиги бўлган Суюрлитепанинг шаклланиши ва такомиллашиб боришида айнан шу даврда фаоллашган Буюк ипак йўлининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Чунки, Сирдарёнинг ўрта ҳавзалари қадимий Буюк ипак йўлининг шимолий чорвадор қабиалар билан жанубий ўтроқ деҳқончилик воҳаларидаги шаҳарларни ўзаро боғловчи муҳим этно-сий марказий минтақаси эди.

Умуман, Суюрлитепа ёдгорлиги материаллари нафақат Тошкент воҳаси, балки Ўрта Осиё ва унга туташ ҳудудларда рўй берган этногенетик ва этномаданий жараёнлар тарихини ёритишда бирламчи манбалар берувчи ноёб ёдгорликдир.

Дастлабки тадқиқотлар жараёни шуни кўрсатмоқдаки, Суюрлитепа шаҳар ёдгорлиги Тошкент воҳасидан топиб ўрганилган ёдгорликлар ичида ўз тарихий аҳамияти жиҳатидан ниҳоятда ноёб ёдгорликдир. Шаҳарнинг тарихий топографияси сўнгги антик ва илк ўрта асрлар даврида қадимги Илоқ воҳаси аҳолисининг бутун Ўрта Осиё ва қадимги Шарқ минтақаси ижтимоий-маданий ҳаётида ўзига хос ўрин тутганлигини кўрсатади. Экспедиция раҳбари академик А. Аскарловнинг хулосасига кўра, Суюрлитепа шаҳри қадимда шарқ билан ғарбни ўзаро боғлаб турган Буюк Ипак йўлининг Фарғона водийсидан Тошкент воҳасига ўтиш учун энг қулай ва яқин йўл ҳисобланган Кандир доволандан кейинги биринчи шаҳар ҳисобланади. Хитой, Шарқий Туркистон ва Фарғона водийсидан келган савдо қарвонларининг биринчи дам олиш, савдо айирбошлаш манзили

сифатида Суюрлитепа ўз мавқеи жихатидан муҳим стратегик ҳамда сиёсий-иқтисодий аҳамиятга молик шаҳар вазифасини ўтаган. Бундан ташқари қадимдан фойдали қазилмаларга бой Курама тоғлари Илок воҳасида тоғ-кон металлургияси ва ҳунармандчилиги тараққий қилган минтақалардан бири бўлган. Бу эса Суюрлитепанинг ушбу ҳудуднинг муҳим ҳарбий-сиёсий ва маъмурий, савдо-ҳунармандчилик маркази бўлишига асос бўлган. Сўнгги тадқиқотлар илк ўрта асрлар даврида Илок тарихий-маданий ўлкасининг пойтахти масаласидаги анъанавий хулосаларга муқобил янги фикрларни юзага келтирмоқда. Шу маънода Илокнинг пойтахти Тункат шаҳри эмас, Суюрлитепа шаҳри бўлиши мумкин деган фаразга ушбу ёдгорликдаги кейинги тадқиқотлар аниқ жавоб бериши мумкин.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Маълумки, сўнгги йилларда мамлакатимизда ички ва халқаро туризмни ривожлантириш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда. Суюрлитепа келажакда хорижлик ҳаваскор турист-археологларни жалб этган ҳолда, илмий тадқиқот институтлари билан ҳамкор-

ликда археотуризм соҳасини йўлга қўйиш мумкин бўлган истиқболли ёдгорлик ҳисобланади. Айнан шу мақсадда экспедиция ходимлари томонидан очиб ўрганилган ҳудуднинг асл қиёфасини сақлаб қолиш ва намоёиш қилиш учун тажриба-синов тариқасида консервация ишлари ҳам амалга оширилди (5-6 расмлар). Суюрлитепа ёдгорлигида 2020 йилда олиб борилган қазилмалар кейинги йилларда амалга оширилиши лозим бўлган кенг қўламли тадқиқотларнинг бошланиши ҳолос. Шаҳарнинг юқорида биз тилга олган вағъе (бош ибодатхона), 4 та шаҳристон ва қўхандиз (арк) қисмининг қолган ҳудудлари ҳали очиб ўрганилмаган. Бундан ташқари шаҳристоннинг турли қисмларида тарихий функцияси ҳали тўлиқ аниқланмаган ўнлаб тепаликлар мавжуд. Шу жиҳатдан олиб қараганда Суюрлитепа ўтмиш тарихимизнинг бизга ҳали номаълум бўлган юзлаб сир-синаотларини ўз бағрида сақлаб келатган, тарихий-илмий аҳамияти жихатидан қадимги Бухоро, Афросиёб ва Ахсикент шаҳарлари каби юртимиздаги ноёб ёдгорликлардан биридир.

1-расм. Суюрлитепа аркининг шимолий-ғарбий бурчагига солинган стратиграфик шурф – траншея.

2-расм. Суюрлитепа арки буржининг муҳофаа деворлари ва бўлинмалари.

3-расм. Суюрлитепа аркининг шимолий-ғарбий буржи.

4-расм. Ёдгорлик арк қисмида солинган стратиграфик шурф.

5-расм. Ёдгорликдаги консервация ишлари.

6-расм. Арк мудофаа буржининг консервациядан кейинги ҳолати.

АДАБИЁТЛАР

1. Веселовский Н.И. "Отчёты Археологической Комиссии" за 1882-1888 гг.» СПб., 1891. С. 27-31.
2. Смирнов Е.Т. Развалины городища Канка. –ПТКЛА. Вып. V. –Т.: 1901; Кастанье И.А. Отчет о поездке в Шахрухию и местность Канка. ПТКЛА. Вып. XVIII. –Т.: 1913. С. 22-24., Археологические находки в Ногайкургане. –Туркестанский курьер. –Т.: 1917. №7; ПТКЛА. Вып. XXI. –Т.: 1917. С. 45-48.
3. Григорьев Г.В. Отчет об археологической разведке в Янгиюльском районе УзССР в 1934 г. –Т.: 1935. С. 65-69., Краткий отчет о работе Янгиюльской археологической экспедиции 1937 г. –Т.: 1940. С. 52-55.
4. Тереножкин А.И. Памятники материальной культуры на Ташкентском канале. –"Изв. УзФАН СССР". –Т.: 1940. №9. С. 79-81.
5. Кайзер Л.О. Очерк геологии и рудоносности Чаткальских гор. –Т.: 1936.
6. Оболдуева Т.Г. Курганы каунчинской и джунской культуры. КСИИМК. Вып. 23. –М-Л.: 1948. С. 46-49.
7. Массон М.Е. Ахангаран. Археолого-топографический очерк. –Т.: 1953.
8. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса. –Т.: "Фан". 1975. С. 13. Рис.1.
9. Буряков Ю.Ф и др. Археологические памятники Ташкентской области. –Т.: "Фан". 1973. С. 90., Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса. –Т.: "Фан". 1975. С. 114-115.
10. Атрофлари Тошкент бўйлаб. Тошкент бош плани лойихалаш ва илмий тадқиқот институти. –Т.: 2012. 49 б.
11. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры ташкентского оазиса. –Т.: "Фан". 1982. С. 60. Таблица 2.
12. Григорьев Г.В. Отчет об археологической разведке в Янгиюльском районе УзССР в 1934 г. –Т.: 1935. С.13-27., Его же. Каунчи-тепе (раскопки 1935 г.) Т.: 1940. С.16. рис.17.
13. Буряков Ю.Ф., Дадабоев Г. Памятники античного времени в Ташкентском оазисе. ИМКУ, №X. –Т.: 1973. С.38-51.
14. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. –Т.: 1982. С.65-80.
15. Аскарлов А. История происхождения узбекского народа. –Т.: "Узбекистан". 2018. С. 293.

Фурқат СОДИҚОВ,
ЎзФА Тарих институти таянч докторанти
E-mail: skorlife5@gmail.com

LOCAL GOVERNMENT STRUCTURE IN THE KHANATE OF KHIVA AND THE EMIRATE OF BUKHARA

Abstract

The history of the Khanate of Khiva and the Emirate of Bukhara has always been in the center of attention of researchers. Therefore, the history of the governing bodies of these States is also one of the topical issues. This article analyzes the activities of local authorities in Khiva and Bukhara, their positions and powers, as well as the different and similar aspects of the two States in the local government system.

Key words: local government, local authority, hakim (head of the region), beks, kent, mechetkavm, kishlak, aul, gender, elder, Atalik, Biy, Chairman, Mirab(head of irrigation channels).

СТРУКТУРА МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ И В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ

Аннотация

История Хивинского ханства и Бухарского эмирата всегда была в центре внимания исследователей. Поэтому история органов управления этих государств также является одним из актуальных вопросов. В данной статье анализируется деятельность местных органов власти в Хиве и Бухаре, их должности и полномочия, а также различающие и сходные аспекты двух государств в системе местного управления.

Ключевые слова: местные органы управления, местная власть, хаким (глава области), бекство, кент, мечеткавм, кишлак, аул, род, старейшина, аталик, бий, председатель, мираб (глава ирригационных каналов).

ХИВА ХОНЛИГИ ВА БУХОРО АМИРЛИГИДА МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ТУЗИЛИШИ

Аннотация

Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихи доимо тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлган. Шундай экан ушбу давлатларнинг бошқарув органлари тарихи ҳам долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Мазкур мақолада Хива ва Бухородаги маҳаллий бошқарув органлари фаолияти, улардаги лавозимлар ва ваколатлар ҳамда икки давлатнинг маҳаллий ҳокимият тизимидаги ўзаро фарқли ва ўхшаш жиҳатлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: маҳаллий бошқарув органлари, маҳаллий ҳокимият, ҳоким, беклик, кент, масжидкавм, қишлоқ, овул, уруғ, оксоқол, оталик, бий, раис, мироб.

Кириш. Қадимдан Хива хонлиги аҳолиси Амударё ва ундан чиқарилган катта ариқлар бўйларидаги воҳаларда истиқомат қилган. Душман ҳужуми вақтида халқ атрофи мустаҳкам девор билан ўралган шаҳар ва қишлоқларда тўпланган. Мустаҳкам девор билан ҳимоялангани учун бу ерларни қалъа деб аташган. Кейинчалик хонлик маъмурий ҳудудий жиҳатдан беклик(қалъа беги)ларга бўлинган.

Асосий қисм. XX асрнинг бошларида хонлик маъмурий жиҳатдан 20 та беклик(қалъа беги) ва 2 та ноибликка бўлинган эди [1]. Хива шаҳри ва унга туташ ҳудудлар эса хонга бўйсунувчи алоҳида туман бўлган. Мазкур беклик ва ноибликларни ҳоким ва ноиблар бошқарган бўлиб, улар катта ер эгалари, хоннинг қариндош уруғлари ва маҳрамлардан тайинланган. Беклик ва ноибликлар куйидагилар: 1) Питнак, 2) Ҳазорасп, 3) Хонка, 4) Урганч 5) Қўшқўпир 6) Ғазовот (Ғози обод), 7) Кат, 8) Шоҳобод (Шовот), 9) Тошхонвуз, 10) Анбар-Манок, 11) Гурлан, 12) Манғит, 13) Қилич-Ниёзбий, 14) Қипчоқ, 15) Порсу, 16) Иляли (Илонли), 17) Қўхна Урганч, 18) Хўжайли, 19) Шуманай, 20) Қўнғирот [2].

Бешариқ ноиблиги у ерда яшайдиган 5 та ўзбек уруғидан келиб чиқиб 5 та ноиб томонидан, Қиёт-Қўнғирот ноиблиги ҳам шундан келиб чиқиб иккита ноиб томонидан бошқарилган[3]. Манбаларда Афандиёрхон ҳукмронлиги давридаги 26 та ҳудудни бошқарган ҳокимлар номлари кўрсатиб ўтилган [3].

Ҳокимлар хон томонидан лавозимга тайинланган ва лавозимидан озод этилган. Айрим ҳолларда

хонлар жойларга борганда шу ерлик аҳоли орасидан маҳаллий мансабдор шахсларни лавозимга тайинлаган, шунингдек муносибларини ўз лавозимида қолдирган ва тақдирлаган. Анъанага кўра, жойларга ҳоким сифатида баҳодир, оталик, маҳрам, хўжа, девон каби мансаб ва унвон эгалари тайинланган [4]. Ҳокимларга ўзи бошқарадиган бекликда фақат ўзбек уруғлари бўйсунган. Қолган туркман, қозоқ ва қорақалпоқ уруғлари эса ўзларининг оксоқоллари томонидан бошқарилган. Ҳокимлар ўзи бошқарувидаги бекликда яшовчи юқоридаги халқларни назорат қилган, лекин хоннинг топшириғисиз уларнинг ички ишларига аралашмаган. Ҳокимлар хон топшириқларини бажарилганини назорат қилиш, сув бўйича юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш, хонликдан келган ваколатли шахслар билан бирга солиқ ва йиғимларни йиғиш, аҳолини умумий ишларга сафарбар этиш, ирригация, йўл ва кўприкларни таъмирлаш, жиноятчиларни қамаш, бекликдаги ички тартибни назорат қилиш каби вазифаларни бажарган.

Маҳаллий бошқарув органларида девон мавжуд бўлиб, у ўз бюджетига эга бўлган ва мансабдор шахслар таъминоти мазкур бюджет ҳисобидан амалга оширилган. Ҳокимлар қошида ёлланма қўшин ҳозир бўлган ва зарур ҳолларда, хон фармонида биноан ҳоким бошчилигида ҳаракатланган [4]. Ҳокимлар устидан қилинган арзлар хон томонидан кўриб чиқилган ва у айбдор бўлса, кўплаб ҳолларда олий жазога ҳукм қилинган. Лекин, ҳокимларнинг саройида ўз одамлари бўлиб, улар ушбу арзларни хонгача

боришига йўл қўймаган. Умуман ҳар бир ҳокимнинг саройда ўз одами бўлиб, уларни доимий равишда моддий жиҳатдан рағбатлантириб турилган.

Вилоятларда (бекликларда) ҳокимнинг ўринбосари ноиб, шаҳарларда эса юзбошилар бўлган. Ноиблар 5 тилладан 14 тиллагача, юзбошилар эса 15 тилладан 25 тиллагача маош олишган [5].

Азалдан ўтроқ аҳоли вакиллари масжидлар атрофида уй қуриб истикомат қилишган ва ҳудудларини ушбу масжид қавми (жамоаси)га мансуб деб билишган. Бундан масжидқавм тушунчаси келиб чиққан. Улар хонликда маъмурий жиҳатдан бекликлардан кейин турувчи қуйи бошқарув органлари ҳисобланган [3]. Масжидқавмлар одатда йирик ер эгалари бўлган оқсоқоллар томонидан бошқарилган бўлиб, улар масжидқавм фуқаролари томонидан сайланган. Оқсоқол номзоди хон тасдиғидан ўтган ва қозикалон унга ёрликни топширган. Ўзи бошқарадиган ҳудуддаги тартибни сақлаш, юқоридан келадиган фармонларни ижросини таъминлаш, солиқ в йиғимларни йиғиб ҳоким ёки хоннинг масъул вакилига топшириш, ирригация ишлари учун одамларни тўплаш вазифаларини бажарган. Шунингдек, ўтроқ аҳоли ҳудудларида катта оқсоқол фаолият кўрсатган ва у оқсоқоллар кенгашини чақириш ваколатига эга бўлган. Кенгашда умумий аҳамиятга молик масалалар кўрилиб, бу юзасидан қарор чиқарилган. Масалан, Янги Урганчга нисбатан қоризм босқини амалга ошириладиган вақтда ҳудди шундай кенгаш чақирилади. Кенгаш таркибида маҳаллий аҳоли вакилларида катта маъқега эга фуқаролар ҳам ўрин олган [4]. Оқсоқолларнинг ёрдамчиси “пейкол” (пайкол, пайкор) деб юритилган [5].

Масжид жамоаси хотин-қизлари бошлиғи – “ходима” деб аталиб, бу вазифага чакқон, тadbиркор ва кўпинча бева аёлларни сайлашган. Ходим тўймаърақаларда хотинлар зиммасига тушадиган дастурхон безаш, қозон товоқларни тайёрлаш, аёлларни тadbирга қорлаш каби ишларни бошқарган. Аёл киши вафот этганида унинг барча расм-русумларини бажарилишини кузатиб бориш ҳам ходимнинг зиммасига тушган.

XIX асрда қалъаларнинг ҳар бирида икки мингтагача хонадон, Хива шаҳрида эса беш минг чоғлик хонадон ва 65 та масжид мавжуд бўлган. Мазкур даврда хонликда жами 1183 та масжид борлиги манбаларда кўрсатиб ўтилган. 1924 йилги текшириш вақтида Хива шаҳрида 4029 хонадон борлиги аниқланган. Ушбу шаҳар 55 масжидга бўлинган бўлиб, ҳар бир масжидга ўрта ҳисобда 73 хонадон тўғри келган [3].

Юқорида айтилганидек туркман, қозоқ ва қорақалпоқлар ҳокимларга бўйсунмаган ва уларда уруғчилик анъаналари сақланиб қолган. Ҳар бир этник гуруҳга мансуб аҳоли, аввало, қабилани ташкил этувчи уруғларга бўлиниб уруғ бошлиқлари томонидан идора этилган [4]. Уруғлар қабилаларга, улар эса хонга бўйсунган. Уруғларнинг энг бой, нуфузли намояндалари одатда, оталиқ ва бийлар бўлиб, айнан улар уруғларга оқсоқол бўлишган. Уларни ҳам хон тасдиқлаган, у баъзан бошқа “уруғ”дан бўлган шахсни ҳам тайинлаган [3].

Оқсоқол атамаси хонликдаги кўчманчи аҳоли ичида турлича номланган. Масалан, туркман-ёвмидларда бек ёки вакил, қолган туркман уруғларида катхудо, қозоқ ва қорақалпоқларда оталиқ ва бий деб

номланган [2]. Қорақалпоқларда катта овул ичидаги тузилма – қоше(қўча)ларни оқсоқол ёки хон тасдиғи шарт бўлмаган кўше бийлар бошқарган[4]. Бийлар юқоридаги элатларнинг кичик уруғларига раҳбарликни амалга оширган ва катта уруғ ёки қабилла бошлиғи бўлган оталиққа бўйсунган. Ўз навбатида оталиқлар хоннинг махсус вакили бўлган бекларбегига бўйсунган. Бекларбегини лавозимга, одатда, хоннинг қариндош-уруғларидан тайинланган бўлиб, унинг асосий вазифаси ўз уруғидан йиғиладиган солиқларни тўғри йиғилишини текшириш ва уларни тўла равишда хазинага топшириш устидан назорат қилиш ҳисобланган. Шунингдек, хон фармонларини амалга ошириш, тегишли масалаларни бий, оталиқлар, оқсоқоллар кенгаши билан келишиб ҳал қилишдан иборат бўлган.

Хонликдаги барча қорақалпоқларни иккита бекларбегини бирлаштириб турган. Улар Қўнғирот ва Манғит уруғлари бўлиб, ҳар бирини ўзининг бекларбегиси бошқарган. Улар 20 тилладан 60 тиллагача маош олганлар ва уларга қунбай ҳисобидан дон ҳам берилган [5].

Қабилла бошлиғининг ваколат доираси ўтроқ аҳоли ҳокимларининг ваколатидан фарқ қилган. Уларнинг таъсири аҳоли (масалан, қорақалпоқ улуси), қабилла ёки уруғи миқёси билан чекланган. Бийлар ва оқсоқоллар қабилла ёки уруғ ичидаги музокараларни, ер-сув ва бошқа масалаларни ҳал этиш, одат ҳуқуқи нормалари юзасидан суд ишларини юритиш ваколатига эга бўлган. Кўчманчи аҳоли ижтимоий-сиёсий ҳаётида қабилла ва уруғ бийлари томонидан чақириладиган «оқсоқоллар маслаҳати», бий ва уруғ аслзодалари вакилларида иборат «маслаҳат» фаолият кўрсатган. Овулларда овул кенгаши мавжуд бўлган [4].

Оталиқ ва бий унвонлари одатда мерос бўлиб қолган, фақат хоннинг тасдиғидан ўтган. Оталиқлар йилига 100 тилладан 150 тиллагача, бийлар 100 тилладан 300 тиллагача хазинадан маош олган [5]. Оқсоқолларнинг кўпчилиги ўз меҳнати учун хазинадан маош олмаган ва асосан халқдан йиғиладиган йиғимлар ҳисобида фаолият юритган [2]. 1910 йил Хивада рус ҳукуматининг таъйиқи билан ислохот ўтказилиб, ҳар бир амалдорга қатъий маош белгиланган.

Хон томонидан шаҳар ва катта қишлоқларга диний-ахлоқий нормаларнинг бажарилишини назорат этувчи раислар тайинланган. Одатда, улар муфти ва охунлар орасидан танлаш йўли билан тайинланган. Раислар жойларда одамларнинг хатти-ҳаракатларини диний-шаърий қоидаларга мослигини текшириш, яъни мусулмон аҳолининг қондалик турмушда(уйларда) шариат қоидаларига риоя этишларини, диний анъана ва маросимларни ўтказиш тартибига риоя этилиши ёки аниқ бажарилишини назорат қилиш, масжидларда намозга келган-келмаганларни аниқлаш, ота-оналарнинг болаларни мактабга жўнатишлари устидан назоратни олиб бориш, шаҳарлар тозаллиги, ободончилиги ва хавфсизлигини кузатиш, йўллар ва унинг теварак-атрофини таъмирланганлик ҳолати ва савдосотик қоидаларига риоя қилинишини назорат қилиш, бозорлардаги ўлчов воситалари ва тарозиларнинг тўғрилигини текшириш, мадрасалар фаолиятини текшириш ва бошқа ваколатларни амалга оширган. Ўз навбатида, диний-шаърий қоидаларнинг бузилиш ҳолатлари юзасидан интизомий ва жиноий жазо

чораларини қўллаш ваколатига эга бўлган. Шунингдек, мулло, имом ва муфтилар кўрсатма бериб борган [4].

Сув хўжалиги соҳасига ушбу соҳани мукамал билган «мироб»лар ташлаб олинган. Мироблар хон томонидан тегишли ҳудуднинг маҳаллий аҳоли вакиллари орасидан суғормачилик ишларига яхши тушунадиган кишилардан тайинланган. Улар катта ва кичик миробларга бўлинган. Катта мироб сувни ташки катта каналлар орқали, кичик мироблар эса, ички каналлар орқали сув тақсиротини амалга оширган. Сув йўллари ва иншоотларини қуриш ва таъмирлаш ишларига аҳолини сафарбар этиш каби вазифаларни бажаришган.

Бухоро амирлиги маъмурий жиҳатдан Хива хонлигидан фарқ қилган. Амирлик маъмурий жиҳатдан вилоят (бекликлар)лар ва туман (амлоқдорлик)ларга бўлинган. Бекликларни ҳокимлар ёки беклар бошқарган. Бухоро амирлиги даврида мамлакат 32 та (баъзи манбаларда 27 та) вилоят (улар бекликлар ҳам дейилган)дан иборат бўлиб, ушбу вилоятлар амлоқларга бўлиниб идора қилинган [6]. Мазкур бекликлар қуйидагилар: Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Хатирчи, Китоб, Шахрисабз, Чирокчи, Яққаб, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Балжувон, Шугнон, Рушон, Қўлоб, Қўрғонтепа, Қўбадиён, Шеробод, Калиф, Карки, Бурдалиқ, Қобокли, Қарши, Норазим [7].

Бухоро шаҳри ва унинг атрофи алоҳида маъмурий бирлик бўлиб, уни қўшбеги бошқарган [8]. Мазкур маъмурий бирлик 9 та тумандан иборат бўлган. Қўшбеги амирликда бош вазир мақомида бўлган.

Бекликларни қўшбеги тавсияси асосида амир томонидан тайинланадиган ва лавозимидан озод этиладиган беклар бошқарган. Беклар ўзи бошқарадиган ҳудудда бошқарув, солиқлар йиғилишини назорат қилиш, суд ва полиция каби вазифаларни бажарган.

Бекликлар амлоқдорликларга бўлинган бўлиб уларни амлоқдорлар бошқаришган. Уларни ҳам қўшбеги тавсияси билан амирнинг ўзи тайинлаган. Бек ва амлоқдорлар ўз бошқарув ҳудудида чекланмаган ҳуқуққа эга бўлган. Уларнинг асосий вазифаси халқни итбатда сақлаш ва улардан йиғимларни йиғишдан иборат бўлган. Қози ва раислар бек ва амлоқдорларнинг ёрдамчиси бўлиб, улар жойларда тартибни сақлаш ва жазо чоралари назорат қилган.

Амирликдаги маҳаллий бошқарув органларининг асосий молиявий даромади солиқ ва бошқа йиғимлар ҳисобланган. Амлоқдорликда ер солиғини йиғиш қуйидаги тартибда амалга оширилган. Амир ёрлиғи асосида вилоят ҳокими ер солиғи йиғишга масъул бўлган *саркор*ни тайинлаган. Улар солиқ тўловчиларнинг рўйхатини тузишган. Саркордор доруға, мирзо ва йигитлар ҳамроҳлик қилишган [9].

Маҳаллий бошқарув органларида хизмат қиладиган лавозимларга ғазнадан маош тўланмаган. Шунинг учун улар ўзининг зарурати учун *кафсан* солиғини йиғишган. Умуман олганда Бухоро амирлигидаги маҳаллий амалдорлар ғазнадан маош олишмаган. Бу ҳолат улар томонидан халқни эзишга олиб келган.

Қишлоқ жамоаларини амин ва оқсоқоллар бошқаришган. Шунингдек, миробларнинг мавқеи ҳам баланд бўлган. Улар аҳоли билан бевосита мулоқотда бўлган ва қишлоқ хўжалигига асосланган амирликнинг ирригация ишларини назорат қилган. 1914 йилда амирлик аҳолиси икки миллион етти юз минг (2 млн

700 минг) нафарни ташкил этган [10]. Мамлакатда кечки тартиб интизомни миришлар бошчилигидаги наварлар, қишлоқ жойларида эса доруғалар таъминлаган.

Бухоро амирлигида қишлоқ аҳолисининг аҳоли жуда оғир бўлган. Халқнинг 90 фоиздан ортиғи қишлоқ хўжалиги билан банд бўлган. Ҳукуматнинг қўлаб солиқ ва йиғимлари натижасида деҳқонлар меҳнат қилиб етиштирган маҳсулотининг асосий қисмини амалдорларга топширишга мажбур бўлган. Шунингдек, қуйи бошқарув органлари амалдорларининг давлатдан маош олмалиги натижасида, улар ўзи учун халқдан оладиган йиғимларни хоҳлаганча оширишган. Масалан, Шеробод беклигидаги боғлардан бирдан амлоқдор 13 танга олиш ўрнига 26 танга, беда ҳосилидан 6 танга ўрнига 12 танга солиқ олишган. Бундан кўриниб турибдики амлоқдор солиқ йиғимини икки баробар оширган [11]. Маҳаллий халқ амалдорлар устидан амирга мурожаат қиладиган бўлса, уларни қамоққа олишган ёки қамчи билан уриб жазоланган.

Бундай ҳолатлар деҳқонларни ўз ерларини ташлаб пул топиш мақсадида шаҳарларга кетишга мажбур қилган. Шунингдек, қўлаб деҳқонлар қўзғолонлари ҳам бўлиб турган. Масалан, 1888 йил Балжувонда, 1889 йил Калифда, 1898 йил Нуротада, XX асрнинг бошида эса Қўрғонтепа, Калиф, Денов, Шеробод, Балжувон, Қоратегин ва Ғарбий Помирдаги қўзғолонларни келтириш мумкин [11].

Бухоро амирлиги XX асрнинг бошида аграр давлат бўлиб, асосан рус манзилгоҳлари мавжуд бўлган Янги Бухоро (ҳозирги Когон шаҳри), Чоржўй, Карки, Термиз шаҳарлари савдо ва саноат корхоналари, банк капитали марказлари эди. Улар Бухоронинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётига катта таъсир кўрсатди.

Феврал инқилобидан сўнг Туркистоннинг қўлаб шаҳарларида ишчи ва солдат советлари ташкил топа бошлади. Янги Бухорода 1917 йилнинг июн ойида П. Полторацкий бошчилигида болшевиклар гуруҳи ўз фаолиятини бошлади [10]. Шу йилнинг 29 октябрида мазкур ҳудудда бутун ҳокимиятни болшевиклардан иборат инқилобий комитет ўз қўлига олди. Термизда эса 1 ноябрида совет ҳукумати эълон қилинди. 1917 йилнинг 2 декабрида Янги Бухорода ўтказилган советларнинг II съездида Бухородаги рус манзилгоҳларининг Халқ Комиссарлари Совети тузилди. Мазкур съездда амирликдаги барча рус манзилгоҳларида ҳокимият тўлиқ совет ҳокимияти ихтиёрига ўтганини маълум қилди [12].

Янги Бухоро ишчи ва солдат совети Бухоро амирлиги ҳудудидаги рус манзилгоҳлари ичида яхши шаклланган бошқарув органи эди. 1918 йилда ушбу совет 65 нафар депутатдан иборат бўлиб, шундан 55 нафари болшевиклар, 10 нафари эсерлардан иборат бўлган. Мазкур советнинг ижроия қўмитаси аъзолари ҳар ой 800 рублдан маош олиб турган. Бу вақтда ушбу ҳудудда 11 минг аҳоли истиқомат қилган, шундан 1625 нафари болшевиклар тарафдори бўлган ишчилардан ташкил топган [13].

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, XX аср бошида Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги феодал сарқитларини сақлаб қолган давлатлар эди. Хива хонлигида маҳаллий бошқарув органлари Бухоро амирлигига қараганда мураккаб бўлиб, бунинг асосий сабаби хонликда ўтрок ўзбеклар билан бирга маҳаллий бошқарувда уруғчилик анъаналари сақланиб қолган туркман, қозоқ ва

корақалпоқ халқларининг истикомат қилиши эди. Шу билан бирга икки давлатдаги маҳаллий ҳокимият тизимида лавозимларнинг ҳам фарқланишини кузатишимиз мумкин. Аграр хўжаликка мослашган

ушбу давлатларда ер асосий бойлик бўлиб, деҳқонлардан олинадиган йиғимлар нафакат давлат хазинасининг, балки турли қатламдаги амалдорларнинг ҳам даромад манбаи эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ражабов Қ, Қандов Б, Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари(энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашри. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2015. – Б.161.
2. Йўлдошев М.Й. Хива хонлиги феодал ер эғалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент: 1959. – С. 272.
3. Военно-статическое описание Хивинского оазиса. Часть 2. Составлено Гиршфельдом. Ташкент, 1903. – С. 22-23.
4. Мадраимов Х.Р. Хива хонлигининг давлат тузуми ва ҳуқуқ манбалари: юридик фанлар доктори ...дисс. Тошкент: 2012. – С.77.
5. Сабуrowа С.А. XIX аср ва XX аср бошларида Хива хонлигининг давлат тизими. тарих фанлари номзоди ...дисс. – Тошкент: 2002. – С.136.
6. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. Ўзбекистон 1917-1939 йилларда. Масъул муҳаррирлар: Р. Абдуллаев, М. Раҳимов, Қ. Ражабов. – Тошкент: “O`zbekiston”, 2019. – Б.136.
7. Ишанов А. Бухарская Народная Советская Республика. – Ташкент: «Узбекистан», 1969. С. 63.
8. Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. A brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. – Oxford, 1959. – P. 9.
9. Ишанов А. Создание Бухарской Народной Советской Республики (1920–1924 гг.) – Ташкент: Издательство АН УзССР, 1955. – С.30
10. Искандаров Б. Бухара (1918-1920 гг.). – Душанбе: Издательство «Дониш», 1970. – С.16.
11. История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. – Москва: «Наука», 1971. – С. 20.
12. История Бухарской народной советской республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. «Фан», 1976. – С.4.
13. ЎЗР МА, Р-17-фонд, 1-рўйхат, 16-иш, 13-варак.

Rustam SHUKUROV,

Toshkent davlat pedagogika universiteti, "O'zbekiston tarixi" kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: tarix.kafedra@mail.ru

Тарих ф.д. Ерметов А. тақризи асосида

БУХОРО АМИРЛИГИ ТАРИХИ ЗАМОНАВИЙ ТАРИХШУНОСЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИ КОНТЕКСТИДА

Аннотация

Buxoro amirligi Sharq va Yevropa o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy, ma'naviy va madaniy munosabatlar jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lgan holda XX asrning boshlarigacha mavjud bo'ldi. Bu jihatlari bilan Buxoro amirligi tarixi uzoq yillar davomida ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini o'ziga jalb etib keldi, amirlik tarixining turli masalalari yuzasidan bir necha o'nlab tadqiqotlar amalga oshirildi, yuzlab maqolalar yozildi.

Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan Buxoro amirligi tarixining o'rganilishini an'anaviy ravishda XX asr boshlarigacha bo'lgan mustamlaka davri tarixshunosligi, XX asrni deyarli to'liq qamrab olgan sovet davri tarixshunosligi va XX asrning 90-yillaridan bugungi kunlarga qadar bo'lgan mustaqillik davri tarixshunosligi davrlariga bo'linadigan bo'lsa, ular orasida so'nggi davr tarixshunosligi alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Buxoro amirligi tarixini o'rganish mustaqillik yillarida ayniqsa yanada yangi-yangi yondashuvlar va tadqiqot yo'nalishlari bilan tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. XX asrning so'nggi o'n yilligi va XXI asrning bugungi kunlarga o'tgan davri mobaynida nafaqat O'zbekiston tarixchilari, balki Markaziy Osiyo davlatlari va Rossiya tarixchilar tomonidan ham Buxoro amirligi tarixining turli sohalariga oid bo'lgan bir necha o'nlab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi, yuzlab ilmiy maqolalar e'lon qilindi. Mazkur maqolada mustaqillik yillarida yurtimiz tarixchilari tomonidan Buxoro amirligi tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar, asarlar, maqolalar va ularning Buxoro amirligi tarixini o'rganishdagi o'rni va ahamiyati borasida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Mang'itlar sulolasi, siyosiy va iqtisodiy tarix, sovet davri tarixshunosligi, tarixshunoslik, hujjatlar, Rossiya tarixshunosligi, Markaziy Osiyo, ilmiy nazariy yondashuvlar, ilmiy tadqiqotlar.

СТАТЬИ “ИСТОРИЯ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ”

Аннотация

На протяжении длительной истории XVI – начало XX веков, Бухарское государство играла важную ключевую роль в политических и торгово-экономических отношениях между государствами Востока и Европы, а также как важнейшего политического, религиозного, торгового и ремесленного центра всей Средней Азии. С момента установления протектората Российской империей над Бухарским эмиратом до сегодняшних дней, создано немало исторических трудов, посвященных изучению исторических процессов Бухарского эмирата, которые играют немаловажную роль по всестороннему изучению истории Бухарского эмирата. В конце XX века и первые десятилетия XXI века данная проблема неоднократно являлась объектом исследования историками Центральной Азии и России. В данной статье анализируются исследования, научные публикации и монографии, опубликованные в годы независимости нашей республики о Бухарском эмирате с историографической точки зрения. Подробно анализируется роль научных работ отечественных исследователей в изучении истории Бухарского эмирата.

Ключевые слова: Бухарский эмират, династия Мангитов, политическая и экономическая история, советская историография, историография, документы, Российская историография, Центральная Азия, научно-теоретические подходы, научные исследования.

ARTICLES "HISTORY BUHARA EMIRATE IN IN CONTEXT MODERN HISTORIOGRAPHY"

Abstract

On length of the long history XVI – begin XX ages, Bukhara state played the important key role in political and trade-economic relations between state of the Orient and Europe, as well as as the most most important political, religious, trade and craft centre to whole CENTRAL ASIA. Since moment of the determination of the protectorate Russian empire on Bukhara emirate before present-day days, is created much history works, denoted study of the history processes Bukhara emirate, which play the of no small importance role on all-round study of the histories Bukhara emirate. At the end XX age and the first decennial events XXI age given problem was repeatedly shown by object of the study historian to Central Asia and Russia. In given article is analysed studies, scientific publications and monographs, published at years of independence of our republic about Bukhara emirate with историографической of the point vision. Is it In detail analysed role of the scientific functioning(working) the domestic researchers in study of the histories Bukhara emirate.

Keywords: Bukhara emirate, dynasty Mangit, political and economic history, soviet historiography, historiography, the documents, Russian historiography, Central Asia, scientifically-theoretical approaches, scientific studies.

Buxoro amirligining umumiy tarixini, uning davlatchiligi, iqtisodiy va ijtimoiy tarixi masalalarini o'zbek davlatchiligi tarixining ajralmas va o'ziga xos o'rniga ega

bo'lgan alohida bir davri sifatida e'tirof etilishi o'rinlidir. Ayniqsa, O'zbekistonning ko'p ming yillarga teng qadim tarixi, uning davlatchilik jarayonlari, o'zbek xalqi

ajdodlarining moddiy va ma'naviy merosi, etnik jarayonlar va ma'naviy hayoti kabi xalqimiz tarixiga taalluqli jihatlarining manbaviy asoslari ham nihoyatda boy ekanligi esa o'zbek davlatchiligi tarixini aks ettiruvchi barcha davrlar va bosqichlar tarixining tadqiqot masalalari zamonaviy tarix va tarixshunoslik tadqiqotlarida alohida o'rin egallayotganligini ko'rsatib bermoqda.

O'tgan bir yarim asr mobaynida xonliklar tarixini o'rganishda turlicha yondashish va munosabatlar bu tadqiqotlarga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytiradi, buning boisi sifatida mazkur tadqiqotlarning natijalari hamda ilmiy xulosalarining turlicha mazmunga ega ekanligi, tadqiqotlardagi mavjud holatlarni tadqiq qilish va tanqidiy tahlil qilish asnosida tarixiy tadqiqotlardagi turlicha qarashlarga ega bo'lgan yondashuvlarni aniqlagan holda tarixiy jarayonlar va ularning asl mohiyati haqida haqqoniy xulosalarga kelish mumkinligini ko'rsatib o'tish mumkin. Bunday tadqiqotlar va tarixiy tahlilni amalga oshirishda esa tarixshunoslik tadqiqotlarining o'rni beqiyosdir.

XX asrning so'nggi o'n yilligi va bugungi kunlarga bo'lgan davr oralig'ida o'zbek davlatchiligi tarixining juda ko'p sohalar, davrlari va turli tarixiy davrlarda yurtimiz hududlarida hukm surgan davlatlarning siyosiy va iqtisodiy jarayonlari, ichki va tashqi siyosiy hamda diplomatik munosabatlari tarixiga oid amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida Buxoro amirligi tarixiga oid bo'lgan tadqiqotlar ham salmoqli o'rin egallaydi. Bu tadqiqotlarda Buxoro amirligining tashkil topishi va Mang'itlar xonadonining hokimiyat tepasiga kelishi jarayonlaridan tortib, XX asrning dastlabki choragida Buxoro amirligining bolshheviklar tomonidan amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosati va Qizil armiya bosqini natijasida amirlikda davlatchilik jarayonlarining barham topishigacha bo'lgan barcha tarixiy davr voqealari keng va atroflicha, manbalar va arxiv hujjatlaridan keng miqyosda foydalanilgan holda yoritib berilganligini ko'rish mumkin.

Bu davrda amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat boshqaruv tizimi, boshqaruvda unvon va mansablar va ularning faoliyati, amirlikda harbiy sohaning ahvoli va bu borada amalga oshirilgan islohotlar, amirlikning ma'muriy hududiy bo'linishi va etnik tarkibi, iqtisodi va savdo aloqalari kabi bir qator sohalarining tadqiqotlarini aks ettiruvchi dissertatsiya va monografiyalari, risolalar va ilmiy maqolalarni alohida ko'rsatib o'tish o'rinlidir [1].

Shu o'rinda o'zbek xonliklari tarixining o'rganilishi orqali tarixshunoslikning ayrim jihatlariga e'tibor qaratishimiz mumkin. O'zbek xonliklari tarixini o'rganish XIX asrning o'rtalaridan boshlab bugungi kungacha tarixchilar e'tiboridagi masalalardan biri sifatida tadqiqot obyekti hisoblanadi. Hozirgi kungacha xonliklar tarixi bo'yicha amalga oshirilgan va yaratilgan ilmiy asarlar hamda ilmiy tadqiqotlarning salohiyati juda katta bo'lib, keyingi ikki asr mobaynida xonlik tarixini o'rganishda turlicha yondashish va munosabatlar, ayrim vaqtlarda tarixiy jarayonlar va tarixiy voqelikni obektiv baholamaslik holatlariga yo'l qo'yilgan. Bu esa xonliklar tarixini tarixshunoslik nuqta-nazaridan chuqur tahlil qilishni talab etadi [2]. Shundan kelib chiqqan holda XIX asrning dastlabki choragidan boshlab bugungi kungacha tarixchilar e'tiborini o'ziga jalb qilib kelayotgan o'zbek xonliklari, jumladan Buxoro amirligi tarixining o'rganilishi mustaqillik yillarida dolzarb tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib, bu davrda bir qator salmoqli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi.

Amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar va e'lon qilingan ilmiy ishlarning mazmunidan anglanadi-ki, aksariyat ilmiy-tadqiqiy izlanishlarning asosiy tadqiqot obyekti va muammolari Buxoro amirligining siyosiy tarixiga, xususan amirlikning tashkil topishi, uning boshqaruv tizimi, amirlikdagi harbiy soha ahvoli hamda Mang'it amirlari sulolasi vakillarining davlat boshqaruvdagi faoliyati masalalariga bag'ishlanganligini ko'rish mumkin. Bu masalalarni qamrab olgan tadqiqotlar qatorida Sh. Vohidov, Y. Shukrillayev, J. Shodiyev, Q. Rajabovlarning ilmiy tadqiqotlarini alohida ko'rsatib o'tish o'rinlidir.

Jumladan, Q.Rajabov tomonidan Buxoro amirligining tashkil topishi jarayonlari haqida Q.Rajabovning ma'lumotlarida bir qator e'tiborga molik ma'lumotlar keltirib o'tiladi, xususan, XVIII asr 40-yillariga kelganda Buxoro xonligida siyosiy va iqtisodiy inqiroz kuchaygan. Ashtarxoniylar sulolasining so'nggi vakili Abulfayzxon (hukmronlik davri: 1711-1747)ning kaltabinlarcha yuritgan siyosati natijasida xalqning moddiy ahvoli og'irlashgan, Buxoro xonligi tomonidan mustaqil Qo'qon xonligi ajralib chiqqan mamlakatni bekliklarga bo'lishish xavfi kuchaygan. Ayni vaqtda esa, Q.Rajabovning ko'rsatib o'tishicha, Eron shohi Nodirshoh Afshor (hukmronlik davri: 1736-1747)ning Buxoro amirligiga hujumi, mamlakatning asosiy shaharlari bo'lgan Buxoro va Samarqandning ular tomonidan egallanishi va talanishi oqibatida siyosiy vaziyat battar murakkablashgan. Buxoro taqdiri, Turkiston taqdiri hal qilinayotgan ana shunday qaltis va nozik bir fursatda tarix sahnasiga yangi siyosiy kuch-mang'itlar sulolasi paydo bo'ldi. Nufuzli mang'it biylari (beklari) dan Muhammad Hakimbiy otaliq ibn Xudoyorbiy otaliq (vafoti 1743) mang'itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishlari uchun yetarli shart-sharoit yaratib bergan [3].

Q.Rajabovning tadqiqotlari xususida aytish joizki, Buxoro amirligining tashkil topishi va mang'itlar xonadoni vakillarining, xususan Muhammad Rahimbiyning hokimiyatga kelishi jarayonlari manbalar asosida, dalillarga tayangan holda mukammal darajada, har bir jarayonning tarixiy izchilligi jihatlarini saqlangan holda bayon etilishi bu masalalarning tadqiqi uchun yanada mukammallikni ta'minlaydi.

Yana ta'kidlash kerakki, Mang'itlar sulolasining boshqaruv jarayonidagi siyosiy faoliyati haqida SH.Vohidovning yozishicha, Buxoro davlatida XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mang'it sulolasining namoyandalari hukmronlik qilgan. Ushbu sulolaning asoschisi Rahimbiy ibn Hakimbiy Xudoyor bo'ladi. Rahimbiy Abulfayzxon o'limidan so'ng uning o'g'illari Abdullo va Abdulmo'minga otaliqlik qiladi (1747), keyin 1756 yili sayidlar, xo'jalar va ruhoniylar tarafidan Buxoroda xon qilib ko'tarilgan bo'lsa ham, u o'zini "noib-ul-hukumat" – hokim o'rinbosari, deb bilgan. Rahimbiy Abulfayzxon qiziga uylangan edi. 1756 yili Muhammad Rahimbiy o'lgandan so'ng o'miga amakisi Doniyolbiy otaliq hukumatni qo'lga oladi. U xonlikka da'vo qilmay, avval Fozil To'rani keyin Abulg'oziy degan kimsani xon qilib, o'zini ularga noib deb e'lon qiladi. Uning o'g'li Shohmurod 1785 yili Buxoroda amir-ul-mo'minin nomi bilan taxtga ko'tariladi. U amakisining xotini Abulfayzxon qiziga uylanib, keyin chingiziylarga qo'shildi. Amir Shohmurod vafotidan keyin amir Haydar, amir Husayn, amir Umar, amir Nasrullo, amir Muzaffar, amir Abdulahad, amir Olimxonlar Buxoro amirligida hukmronlik qilganlar [4].

Buxoro amirligi tarixi bo'yicha zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari doirasida amalga oshirilgan ilmiy izlanishlardan biri - R.Xoliqovning ilmiy tadqiqotlari ham qamrab olingan masalalarning keng ko'lamliliigi va tadqiqotlar doirasining turli sohalarining tahlili yo'nalishlarda olib borilganligi bilan alohida muhim ahamiyat kasb etadi. R.Xoliqovning tadqiqotlari asosan Rossiya imperiyasi hamda Buxoro amirligi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tarixiga bag'ishlangan bo'lib, unda eng avvalo Buxoro amirligidagi siyosiy jarayonlar tarixi, Buxoro amirligining iqtisodiy hayoti va boshqaruv tizimi masalalari, ayni vaqtda amirlikning tashqi siyosiy va iqtisodiy munosabatlari, xususan Rossiya imperiyasi bilan munosabatlar tarixi jarayonlarining tahliliga keng o'rin berilgan. Shu muallifning bir qator ilmiy maqolalarida amirlikning boshqaruv tizimi va unda unvon va mansablarning vazifalari, Rossiya imperiyasining mustamlakachiligi davrida Buxoro amirligining boshqaruv tizimi va davlatchilik jarayonlaridagi alohida jihatlar xususida bir qator qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tgan va ilmiy jihatdan tahlil qilib bergan. R.Xoliqova tomonidan amalga oshirilgan bu tadqiqotlar mazmun jihatdan tarixchi SH.Vohidovning Buxoro amirligi boshqaruv tizimi, boshqaruvda unvon va mansablarning o'rni va ahamiyati borasidagi tadqiqotlari mazmunini to'ldirib kelishi bilan ahamiyatlidir [5].

Zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari orasida nafaqat Buxoro amirligining boshqaruv tizimiga oid mukammal darajada amalga oshirilgan izlanishlardan biri sifatida, balki O'rta Osiyo xonliklari tarixining turli jihatlarini mukammal darajada ochib berilgan ilmiy tadqiqotlar mualliflaridan biri sifatida manbashunos olim Shodmon Vohidovning tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Jumladan, SH.Vohidov tomonidan Buxoro amirligi tarixiga oid yaratilgan ilmiy asarlardan eng muhimlaridan biri sifatida tarixiy manbalar, xususan, Mullo Olim Mahdumxojaning "Tarixi Turkiston" asaridagi ma'lumotlarga asoslangan holda yaratilgan "Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida unvon va mansablar" nomli risolasini keltirib o'tish o'rinlidir. Mazkur risolada Buxoro amirligida harbiy ishlar va ularning boshqaruv jarayonlari, harbiy sohaga taalluqli ma'lumotlar, harbiy boshqaruvdagi unvon va mansablar va ularning vazifalarini tahlil qilib, har biri mansab va unvonning o'ziga xos jihatlariga alohida to'xtalib o'tgan [6].

Buxoro amirligi tarixiga oid tadqiqotlar orasida amirlikning harbiy ishlariga oid bo'lgan tadqiqotlar alohida muhim o'ringa ega. Harbiy soha yuzasidan amalga oshirilgan ishlar orasida Y.Shukrillayeva va SH.Vohidovlarning tadqiqotlarini alohida ko'rsatib o'tish o'rinlidir. Tadqiqotchi SH.Vohidov yuqorida aytilganidek, Buxoro amirligining davlat boshqaruvida unvon va mansablar haqida tadqiqotlar olib borib, har bir harbiy unvon va mansab egasining harbiy boshqaruvdagi o'rni va mavqei hamda harbiy boshqaruvdagi faoliyati haqida mukammal ma'lumotlarni manbalar asosida keltirib o'tgan. U Buxoro amirligi tarixiga oid bo'lgan bir qator manbalarni tahlil etib, amirlikning harbiy sohasi haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: - "Buxoroning lashkari boshqa davlatlarinikiga qaraganda ancha zaifdir. Buxoro hukumatida harbiy bilimlarni bilganlar juda kam bo'lib, shaharning shon-u shuhrati o'tmishda qolgan",- deb, mahalliy tarixchilar yozib qoldirganlar. Buxoro amirligi nodonliklari, manmanlikka berilganliklari, oxiri oqibatda Rossiya bosqiniga duchor bo'lganligi Muhammad Sayid

Baljuvoni, Ahmad Donish va boshqa mualliflarning bir qator asarlari orqali bilishimiz mumkin [7].

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, Buxoro amirligidagi harbiy ishlar va harbiy sohaning boshqaruv masalalariga oid bo'lgan so'nggi yillarda amalga oshirilgan mukammal tadqiqotlardan biri sifatida tadqiqotchi Y. Shukrillayevning "Buxoro amirligida qo'shin va harbiy ish (1753-1920 yillar)" nomli dissertatsiyasini alohida ko'rsatib o'tish lozim. Y.Shukrillayevning Buxoro amirligi tarixiga oid amalga oshirgan ilmiy tadqiqoti o'zining alohida xususiyati bilan boshqa tadqiqotlardan qisman farqlanadi. Buning asosiy sababi shundaki, mazkur muallifning ilmiy tadqiqotda Buxoro amirligidagi harbiy sohaning holati, harbiy ishlar va ularning davlat boshqaruvi masalalari, Buxoro amirligida harbiy ishlar va qo'shin, qo'shinning tuzilishi va tarkibi, qo'shin turlari va askarlarning hayoti haqidagi o'ziga xos qimmatli ma'lumotlar o'rin olgan. Y. Shukrillayevning ilmiy tadqiqoti o'zbek davlatchiligi tarixida alohida o'rin tutuvchi Buxoro amirligining boshqaruv tizimi va harbiy ishlar sohasida amalga oshirilgan muhim ilmiy tadqiqotlardan biri sanaladi. Bu dissertatsiya yana shuni bilan ahamiyatli, garchi O'rta Osiyodagi mavjud uchta xonlik alohida mustaqil davlatlar bo'lsa-da, boshqa xonliklarning harbiy ishlari tarixiga bag'ishlangan dissertatsiyalar [8] bilan umumiylik kasb etgan holda O'rta Osiyoda harbiy ishlar tarixi va uning an'anaviylik jihatlarini aks ettiruvchi tadqiqotlarga ham asos bo'lib xizmat qilishi mumkin [9].

Buxoro amirligi tarixiga oid bu davrda yaratilgan ishlar orasida J.M. Shodiyeving "Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi" nomli o'quv qo'llanmasi ham keltirilgan ma'lumotlarni ilmiy jihatdan asoslanganligi bilan ahamiyatga ega. Unda huquqiy davlatni barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish sharoitida milliy davlatchilik taraqqiyotining o'ziga xos va muhim davri hisoblangan qariyb bir yarim asrdan ortiq Buxoroda hukmronlik qilgan mang'it urug'i vakillarining milliy davlatchilik rivojida o'rni tahlil etilgan. Shu bilan birga, Buxoro amirligi davlati va huquqi tarixiga oid masalalar huquqshunoslik fani nuqtayi nazaridan o'rganilib bu borada tegishli ilmiy xulosalar, takliflar va tavsiyalar ishlab chiqishga harakat qilingan. Jumladan, Buxoro amirligining markaziy va mahalliy boshqaruvi, tashqi siyosati va diplomatik munosabatlarining tartibga solinishi, sud tizimi, huquq manbalari hamda huquq sohalarining tartibga solinishi kabi masalalar tahlil etilgan [10].

Shuningdek, J.M. Shodiyevev o'z qo'llanmasida Angliya va Rossiya imperiyalarining O'rta Osiyodagi harbiy-siyosiy raqobati va shu jarayonda Buxoro amirligiga yuborilgan elchilik va amalga oshirilgan missiyalar haqida ham ma'lumotlar berib o'tadi. Unda jumladan quyidagilarni o'qish mumkin: Amir Haydar hamda Amir Nasrullo hukmronligi davrida O'rta Osiyo Rossiya va Angliyaning siyosiy iqtisodiy manfaatlari to'qnash kelgan o'lkaga aylanib qoldi. Bu davrda Hindistonni egallagan va Afg'onistonda katta ta'sirga ega bo'lgan Angliya O'rta Osiyoning qudratli davlati - Buxoro amirligiga o'z vakillarini yubora boshlaydi. XIX asrning 30-40 yillarida amirlikda bir qancha ingliz razvedkasi xodimlari: Murkroft (1824), A.Byorns (1831), Mayor Volf (1843) hamda Nasrulloxon tomonidan qatl etilgan (1838) polkovnik Stoddart va mayor Konnolilar bo'lishib, bu yerda Rossiyaga qarshi Buxoro-Xiva ittifoqini tashkil qilishga urinib ko'rdilar. Lekin bu urinish samarasiz yakunlanadi [10.17]. Shu jihatlar bilan J.Shodiyeving

mazkur risolasi keyingi yillarda Buxoro amirligi tarixiga oid amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar xulosalari va natijalarini umumlashtirgan holda amirlikning davlat boshqaruv jarayonlari, amirlikning tashqi diplomatik munosabatlari tarixi kabi masalalarni keng va atroflicha yoritib bera olganligini bilan ajralib turadi.

Mustaqillik yillarida Buxoro amirligi tarixiga oid amalga oshirilgan ilmiy ishlar orasida F.Qosimovning ilmiy tadqiqotlarini ham alohida ko'rsatib o'tish mumkin. Uning "O'zbek davlatchiligi tarixida Buxoro hukmdorlarining o'rni" nomli ilmiy maqolasida Buxorodagi davlatchilik xususiyatlari va boshqaruv jihatlari, shuningdek Buxoro amirlarining davlat boshqaruvidagi siyosiy faoliyatini yoritib bergan [11].

Buxoro amirligida ijtimoiy holat va jarayonlarning tarixi, ularning asrlar davomida amirlikdagi va uning atrofida sodir bo'lgan tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta'sirida o'zgarib borishi jarayonlarining alohida jihatlari tadqiqotchi L.Muhammadjonovanning ilmiy ishlarida ko'rsatib berilgan va ilmiy jihatdan tahlili etilgan [12].

XVIII-XIX asrlarda Buxoro amirligida iqtisodiy sohaning rivojlanib borishi, savdo-iqtisodiy munosabatlar, ayniqsa amirlikdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishi va uning amirlik iqtisodiy hayotidagi o'rni, hunarmandchilikning turli sohalaridagi ishlab chiqarish xususiyatlari tadqiqotchi R.Qilichev tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarida o'z aksini topgan [13].

Buxoro amirligining hududiy-ma'muriy boshqaruv masalalari, amirlikning turli hududlaridagi markaziy hokimiyatning siyosati va boshqaruv masalalari, amirlik viloyatlarining iqtisodiy hayoti va savdo munosabatlari masalalari tadqiqotchi F.Ochildiyevning ilmiy tadqiqotlarida yoritib berilgan [14].

Z.IIhomov tomonidan Yosh buxoroliklar va ularning Buxoro amirligida XX asrning boshlarida yuzaga kelgan siyosiy vaziyat jarayonlarida kechgan islohotchilik harakatlari va bu jarayonlarning kechishi bilan bog'liq holatlar tahlili bayon etib berilgan [15].

Buxoro amirligining tugatilishi hamda bolsheviklar hukumatining Buxoro amirligiga qarshi tutgan siyosati va amirlikka nisbatan amalga oshirilgan harbiy harakatlar tarixi tarixchi Q. Rajabovning ilmiy tadqiqotlarida mukammal darajada yoritib berilgan. Q. Rajabov o'zining ilmiy tadqiqotlarida nafaqat Buxoro amirligi, balki Turkiston mintaqasida Sovet tuzumiga qarshi qaratilgan qurolli harakat tarixi masalalarini yoritib bergan, shuningdek, Buxoroda Qizil armiyaga qarshi olib borilgan harbiy to'qnashuvlar va jang harakatlarini ham ko'rsatib o'tgan va o'zining tadqiqotlarida bu borada zamonaviy tarix tadqiqotlari talablariga to'la mos keluvchi yangi nazariy qarashlar va yondashuvlar asosida bu jarayonlar tarixining eng muhim jihatlari tadqiq etgan [16].

Bu tadqiqotlarning mantiqiy davomi sifatida tadqiqotchi D. Mo'minovning "O'rta Buxoro va Sharqiy Buxoroda Qizil armiyaga qarshi qurolli harakat (1920-

1926-yillar)" mavzusidagi tadqiqot ishini ko'rsatib o'tish mumkin. D. Mo'minovning dissertatsiyasida XX asrning 20-yillarida bolsheviklar hokimiyati hamda Buxoro amirligi o'rtasidagi siyosiy-harbiy munosabatlar, 1920-yil sentabrda qizil armiya qismlarining Buxoro shahrini bosib olishi va amirlik hokimiyatini ag'darib tashlanishi masalalari haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, Qizil armiya bosqiniga qarshi 1920 yil kuzida O'rta Buxoro va Sharqiy Buxoroda milliy ozodlik harakatining boshlanishi va uning borishi, bu kurashning O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilgandan keyin ham davom etib, 1926-yilda Ibrohimbek va boshqa qo'rboshilarning Afg'onistonga chiqib ketishi bilan asosan mag'lubiyatga uchrashigacha bo'lgan jarayonlari tarixining tadqiqiga keng o'rin berilgan [17].

Buxoro amirligining so'nggi yillaridagi tarixiy jarayonlar yoritib berilgan muhim tadqiqotlardan biri sifatida K. Rahmonov tomonidan amalga oshirilgan "Buxoro axbori" va "Ozod Buxoro" gazetalari - Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixini o'rganish manbasi" mavzusidagi ilmiy tadqiqotni ko'rsatib o'tish mumkin [18].

Buxoro amirligi tarixi tadqiqotlari orasida O. Masaliyevaning ilmiy izlanishlarini ham alohida ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir. O. Masaliyeva o'zbek xonliklarining, jumladan, Qo'qon xonligining xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy tarixi va diplomatik aloqalari tarixining xorijiy tarixchilar asarlarida yoritilishi masalasidagi tadqiqotida xorijlik tarixchilarning ilmiy tadqiqotlarini tahlilini amalga oshirgan. Mustaqillik yillarida Buxoro amirligi tarixining xorij tarixchilari tadqiqotlarida o'rganilishi va tarixshunoslik masalalari O. Masaliyevaning tadqiqotlarida alohida yoritib berilgan [19].

Yuqoridagilarga xulosa qilib aytish mumkinki, Buxoro amirligi tarixiga oid so'nggi yillar amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar eng avvalo ilmiylik va xolislik nuqtayi nazaridan avvalgi davrlarga nisbatan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan keskin farq qiladi, tadqiqotlar o'zining manbaviy asoslariga nihoyatda boyligi va axborotning mukammalligi bilan ajralib turadi. Garchi bu tadqiqotlarda amirlik hayotining turli sohalarini tadqiqotlar obyektlariga bog'liq tarzda tadqiq etilgan bo'lsa-da, Buxoro amirligining davlat boshqaruv siyosati, harbiy soha, iqtisodiy jarayonlar va madaniy hayot masalalariga taalluqli ko'plab yangi ma'lumotlar ilmiy muomalaga kiritildi. Ayniqsa, keyingi yillarda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar va maqolalarda tarixni o'rganishga bo'lgan yondashuvlarning ilmiylik va tarixiylik, xolislik tamoyillariga nihoyatda katta e'tibor qaratilgan jihatlari payqash qiyin emas, bu esa mustaqillik yillarida yaratilgan tarixiy asarlar va amalga oshirilgan tadqiqotlarning ilmiy qimmatini yana bir bor oshiradi va Buxoro amirligi tarixining to'laqonli va mukammal o'rganilishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Разоков Д. "Бухоро хонлигининг ташқи савдо алоқалари (XIX асрнинг 60-90 йиллари)". Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент. 1994; Турсунов Н. "Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг этник хусусиятлари (XIX аср охири - XX аср бошлари)". Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент. 2007; Мўминов Д. "Ўрта Бухоро ва Шарқий Бухорода Қизил армияга қарши қуролли ҳаракат (1920-1926 йиллар)". Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент. 2010; Холназарова Л. "История книжного дела и библиотековедения в Бухарском эмирате в XIX – начале XX в". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент, 2011; Масалиева О. Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиги тарихини XX аср Англия ва Америка тарихшунослигида ўрганилиши. Тарих фан...номзоди дисс... – Т., 1998;

- Шодмон Воҳид. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Т. “Фан”, 1996; Қиличев Р. Э. XIX асрнинг II ярми XX аср бошларида Бухоро шахрида хунармандчилик. Т., 1996; Муҳаммаджонова Л. XX асрнинг бошларида Бухоро ижтимоий-сиёсий вазият ва демократик ҳаракатлар ривожланиши (1908-1920). Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2000; Шуқуриллаев Ю.А. Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш (1753 – 1920 йиллар). Тарих фан. номз ... дисс. Тошкент, 2006; Раҳмонов К. “Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталари - Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси”. Тарих фан. номз. дисс. Т.2009; Ражабов Қ. Бухорога Қизил армия босқини ва унга қарши кураш. - Тошкент: Маънавият, 2002; Холикова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида.- Т.: Ўқитувчи, 2005. 236 б; Шодиев Ж.М. “Бухоро амирлиги давлатчилигининг ривожланиши”. Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2010 ва бошқ.
2. Турсунходжаева М., Ибодуллова С. Мустақиллик йилларида Бухоро амирлиги тарихининг тарихшунослиги. “Таълим, тарих ва хотира”. Тафаккур сарчашмалари. Т. 2015. 70-73-бб.
 3. Ражабов Қ. Муҳаммад Раҳимхон- манғитлар сулоласи асосчиси. Бухоро мавжлари. 2005. №3. 36-37 бб
 4. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Тошкент: Фан, 1996. – Б.22.
 5. Холикова Р. XIX асрда Бухоро амирлиги. // Жамият ва бошқарув, 2000, № 3; Босқинчилар кўзини ўйнатган Бухоро олтини. // Жамият ва бошқарув, 2000, № 4; Амирликдаги амаллар ва унвонлар. // Фан ва турмуш, 2000 № 4; Бухоро тарихига оид муҳим манба. // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар., 2004, № 1; Бухоро ҳукмдорлари. Автобиографик очерк (XIX-XX аср бошлари). // Жамият ва бошқарув, 2004, № 2; Вассал Бухоро амирлигининг маъмурий-сиёсий тузилиши. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001, 206-208 б. ва бошқ.
 6. Шодмон Воҳид. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Т., 1996; 2000;
 7. Муҳаммад Саййид Балжувоний. Тарих-и нофеи. Душанбе, 1994; Муҳаммад Саййид Балжувоний. Тарих-и нофеи. Тоҷик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. Т.: Академия, 2001.
 8. Яндашев Б. Қўқон хонлигида ҳарбий ишлар ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70-йилларигача). Тарих фан. номз ... дисс. Тошкент, 2006 йил.
 9. Шуқуриллаев Ю.А. Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш (1753 – 1920 йиллар). Тарих фан. номз ... дисс. Тошкент, 2006 йил.
 10. Шодиев Ж.М. “Бухоро амирлиги давлатчилигининг ривожланиши”. Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2010. - 114 б.
 11. Қосимов Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида Бухоро ҳукмдорларининг ўрни. // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001. 192-193 б.
 12. Муҳаммаджонова Л. XX асрнинг бошларида Бухоро ижтимоий-сиёсий вазият ва демократик ҳаракатлар ривожланиши (1908-1920). Тарих фан. ном. дисс. автореф. Т., 2000.
 13. Қиличев Р. Э. XIX асрнинг II ярми XX аср бошларида Бухоро шахрида хунармандчилик. Т., 1996.
 14. Очилдиев Ф. Бухоро амирлигида Сурхон воҳаси бекликларининг тутган ўрни. // Тарих, мустақиллик миллий ғоя. Т.:Академия, 2001, 204-205 бетлар; Бухоро амирлигида иқтисодий ҳаёт. // Жамият ва бошқарув, 2001, № 2; XX аср бошларида Шарқий Бухородаги иқтисодий ҳаёт. // Жамият ва бошқарув 2003, № 2;
 15. Илхамов З. Реформаторские движение младобухарцев в начале XX века. «Азиатская часть Российской империи в революционных событиях 1917 г.». Международная научная конференция. Россия, Оренбург. 2017 г.
 16. Ражабов Қ. Бухорога Қизил армия босқини ва унга қарши кураш. - Тошкент: Маънавият, 2002.
 17. Мўминов Д. “Ўрта Бухоро ва Шарқий Бухорода Қизил армияга қарши кураш ҳаракат (1920-1926 йиллар)”. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент. 2010.
 18. Раҳмонов К. “Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталари - Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси”. Тарих фан. номз. дисс. Т.2009.
 19. Масалиева О. Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиги тарихини XX аср Англия ва Америка тарихшунослигида ўрганилиши. Тарих фан...номзоди дисс... – Т., 1998.